णार तूंचि सत्य । म्हणूनि उत्तर देऊनि कृतकृत्य । करी म्हणतसे या श्लोकीं. ॥ ९२९ ॥

एतन्मे संशयं कृष्ण च्छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।
त्वदन्यः संशयस्यास्य च्छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३९ ॥

कृष्णजी ! या माझ्या संशया । अशेषें छेदावया । योग्य तूंचि सर्वा सर्वज्ञांचिया । शिरोमणि जगद्गुरू. ॥ ९३० ॥ तुजवांचूनि यातें । छेदी संशयातें । ऐसा न सांपडे मातें । भुवनत्रय धुंडितां.' ॥ ९३१ ॥ **ना**रायणातें **नर** । प्रश्न करितां **पार्थ** चतुर । सर्वज्ञ याचें देतो उत्तर' । पूर्ण षड्गुण श्री**भ**गवान. ॥ ९३२ ॥

श्रीभगवानुवाच—**पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।**
नहि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ॥ ४० ॥

पृथा **कुं**ती तिचा सुत । तो **पा**र्थ या नांवें विख्यात । त्यातें म्हणे श्री**भ**गवंत, । 'अगा **पा**र्था!' म्हणोनि. ॥ ९३३ ॥ 'अगा **पा**र्था ! ज्ञानमार्गी । निघोनिही प्रवर्तला योगी । उभयभ्रष्टत्व त्याहीलागीं । बापा ! घडों शके काय? ॥ ९३४ ॥ करणारे स्वकल्याण । ते या मोक्षमार्गीचे साधक जाण । त्या विषयीं बोलतों हें प्रमाण । कीं त्यांत कोणीही दुर्गतीतें नच जाय. ॥ ९३५ ॥ बापा ! या कल्याणमार्गी प्रवर्तला । तो कोणीच वायां नाहीं गेला । तूं पुससी हा तों चळला । श्रद्धेनें प्रवर्तोनि योगमार्गी. ॥ ९३६ ॥ ज्या जन्मीं योगापासूनी । तूं पुसतोसि चळला म्हणोनी । त्यानंतर इहलोक परलोक दोन्ही । कामधेनू होती तयासी. ॥ ९३७ ॥ इहलोकीं त्याचा नाश । न परलोकीं त्यातें क्लेश । दोहीं लोकीं त्याचा लेश । **पा**र्था ! बापा ! नाश नव्हे. ॥ ९३८ ॥ दुर्गतीतें तो नच जाय । येविषयीं आश्चर्य काय? । या कल्याणमार्गी न होय । दुर्गती कोणासही. ॥ ९३९ ॥ अगा ! सत्संगें उपजली मुमुक्षा । अपेक्षूं लागला मोक्षा । अद्वैतबोधाची अपेक्षा । तो न पावे दुर्गति कदापि. ॥ ९४० ॥ हा तों योगीं प्रवर्तला । तेथूनि मागें घसरला । दुर्गति होणार कीं काय याला । **पा**र्था ! बापा ! काय पुससी? ॥ ९४१ ॥ **पा**र्था ! ताता ! म्हणोनि । या श्लोकीं या दों संबोधनें करूनि । कृपासमुद्र आळवी न आवरुनि । भरितें कृपेचें. ॥ ९४२ ॥ जरी प्रस्तुत भ्रंश जाला । तरी प्रिय तो **अ**धोक्षजाला । सागरकृपेचा हेलावला । गोष्टी त्याची परिसतां. ॥ ९४३ ॥ त्यांत तो उभयभ्रष्ट कीं काय । म्हणोनि शब्द कानीं जाय । त्यास उत्तर कीं, 'हाय ! हाय ! । काय बोलिलास?' हें म्हणोनी.

॥ ९४४ ॥ 'पार्था! बापा!' म्हणोनी । या दों शब्देंकरूनि । अंतरींचा कळवळा ऐसा सूचवूनी । बोलिला श्रीकृष्ण. ॥ ९४५ ॥ आणि तुटतां हा संशय । योग आरंभावा ऐसा निश्चय । साधक सर्व करिती म्हणोनि धनंजय । गोड वाटला या प्रश्नें. ॥ ९४६ ॥ यालागीं 'ताता! बापा!' म्हणोनी । एथें या 'तात'-शब्देंकरूनी । आवडीनें अर्जुनातें आळवूनी । हा संशय निरसितो. ॥९४७॥ अठरा अध्याय गीता । परी अन्यत्र कोठेंही 'ताता!' । म्हणोनि अर्जुनातें जगत्पिता । ऐसा गौरवूनि बोलिला नाहीं. ॥ ९४८ ॥ एथें स्वविषयीं अर्जुन मनीं । शंकला योग साधावा म्हणोनि । कीं 'चळलों जरी या योगापासूनि । झणीं दुर्गतीस जाईन.' ॥ ९४९ ॥ यावरूनि कृपासागर । 'ताता! बापा!' म्हणूनि उत्तर । देतो कीं मोक्षमार्गी सादर । त्यास दुर्गति हे घडेना. ॥९५०॥ कीं हे गीता योगशास्त्र । श्रद्धेनें आइके कानीं मात्र । तोहीं होउनि पवित्र । जाय उत्तम लोकातें. ॥ ९५१ ॥ योगाचीच श्रद्धा ज्याला । कीं योगें मुक्ति होईल मला । आणि योगीं प्रवर्तोनि चळला । बापा! तो केंवि जाय दुर्गतीतें. ॥ ९५२ ॥ आणि योगशास्त्र गीताच हे । अर्थज्ञान नसोनिही म्हणताहे । त्यासिही ज्ञानिया योगियासमान पाहे । कृपाळू हा श्रीकृष्ण. ॥ ९५३ ॥ गीतेचा अर्थ कांहीं । ज्या पुरुषास कळत नाहीं । गीतापठनमात्रें त्यानेंही । मज यजिलें ज्ञानयज्ञें म्हणतसे. ॥ ९५४ ॥ **'अध्येष्यते च य इमं'** या श्लोकीं । **'ज्ञानयज्ञेन तेनाहं'** म्हणोनि बोलेल कीं । पठनमात्रें त्याणें या लोकीं । ज्ञानयज्ञेंचि जाणों मज यजिलें. ॥ ९५५ ॥ ज्ञानाग्नि म्हणजे ब्रह्म । त्यांत दोंपरी वृत्तीचा होम । चित्त तन्मय अथवा तेंचि सम । दिसे द्विविधयोग हा ज्ञानयज्ञ. ॥ ९५६ ॥ योगशास्त्रीं या गीतेभीतरीं । ज्ञानयोगयज्ञ ऐसेपरी. । तिच्या पठनमात्रें मोक्षाधिकारी । प्रिय भगवंताचा होत असे. ॥९५७॥ या योगशास्त्रपठनें येरझारा । चुकती, पुन्हा नये संसारा, । पावतो ऐशा अधिकारी । हा तों चळला अभ्यास करितां योगाचा. ॥ ९५८ ॥ त्यास आणि दुर्गती। हे शंका आइके संतांचा पती । म्हणोनि 'बापा! पार्था!' ऐसा अर्जुनाप्रती । आळवी, दावी कळवळा. ॥ ९५९ ॥ गीता अध्याय अठरा । परी ऐशा कळवळियानें पांडुकुमारा । 'ताता! बापा!' म्हणोनि एकसरा । उचंबळला नाहीं करुणार्णव. ॥ ९६० ॥ कीं बापा! हें काय घडे । ऐसा तो कैसा, दुर्गतींत पडे। अमृतपान एकदां सांपडे । तो मरेना. ॥ ९६१ ॥ असो. आतां यानंतर श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त सुज्ञलोक । परिसोत आधीं. ॥९६२॥ योगापासूनि भ्रष्टला । अर्जुन पुसे, 'तो काय उभयभ्रष्ट जाला?' ।

श्रीकृष्ण त्यास बोलिला। कीं, 'दोहीं लोकीं नाश त्याचा होइना.' ॥ ९६३ ॥ न स्वर्ग अथवा मुक्ति। त्या उभयभ्रष्टशंकेनें अर्जुनाची उक्ति। त्या उक्तीची प्रत्युक्ति। जाली नाहीं अद्यापि. ॥ ९६४ ॥ 'दोहीं लोकीं नाश त्याचा। न घडे' ऐसें कृष्ण स्ववाचा। पूर्वश्लोकीं बोलिला तो कृपेचा। कळवळा अत्यंत. ॥ ९६५ ॥ 'स्वर्गमोक्ष दोहींपासूनी। भ्रष्ट होणार कीं काय?' म्हणोनी। हे शंका अर्जुनाचे वचनीं। याचें उत्तर हें नव्हे. ॥ ९६६ ॥ परी एके शंकेचा परिहार। करी याच गोष्टींत परमेश्वर। कीं स्वर्ग नव्हे याचें उत्तर। जालें उभयलोकीं नाश नाहीं म्हणतां. ॥ ९६७ ॥ आतां उत्तमकुळप्रसूत। होऊनि मुक्ति पावे निश्चित। ऐसे बोलणार तेव्हां अत्यंत। होणार समाधान अर्जुनाचें. ॥ ९६८ ॥ कळवळियानें अत्यंत। दोहीं लोकीं नाश नाहीं निश्चित। म्हणोनि बोलिला भगवंत। तें विशद बोलणें या श्लोकीं. ॥ ९६९ ॥

प्राप्य पुण्यकृतांल्लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः।
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥

अगा! योगभ्रंश जाला। त्यानंतर तो जेधवां मेला। तेधवां तो पावला। उत्तमोत्तम लोकांतें. ॥ ९७० ॥ राजसूय अश्वमेधादिक। पुण्य अगण्य पुण्यश्लोक। करूनि पावती जे लोक। योगभ्रष्ट त्या लोकांतें पावतो. ॥ ९७१ ॥ पृथ्वीदानादि दानें। करूनी अधिष्ठूनि दिव्य विमानें। पावती पदें सुखनिधानें। योगभ्रष्ट त्या लोकांतें पावतो. ॥ ९७२ ॥ परी अर्जुना! ते पुण्यश्लोक। जैसे पावती पुण्यलोक। तैसा त्यांत हाही एक। म्हणी ऐसें मानिसी. ॥ ९७३ ॥ अगा! त्यांचा अवधि काळ। सरतांचि लोटिती तत्काळ। राहों न देती एक पळ। त्या लोकीं तयातें. ॥ ९७४ ॥ ते या देखतां नेणो किती। त्या लोकांस येती आणि जाती। इतकीं अगण्य वर्षे लोटती। योगभ्रष्टातें त्या लोकीं. ॥ ९७५ ॥ ऐसीं वर्षे शाश्वत। वास करूनि त्या लोकीं अत्यंत। शुचि आणि श्रीमंत। त्यांच्या घरीं योगभ्रष्ट जन्मतो. ॥ ९७६ ॥ एवं परलोक त्याचा तैसा। आणि इहलोक त्याचा ऐसा। नाश त्याचा म्हणावा कैसा। दोहीं लोकीं? ॥ ९७७ ॥ आतां योगभ्रष्ट द्विविध। कीं होतां अन्वयव्यतिरेकबोध। योगीं प्रवर्ते करी वृत्तिनिरोध। किंवा ध्यानीं सर्वात्मत्वीं मन योजी. ॥ ९७८ ॥ दोहीं परी योग एक। अन्वय अथवा व्यतिरेक। परी योगभ्रष्ट होती साधक। ते द्विविध जाणावे. ॥ ९७९ ॥ त्यांत कोणी संगदोषेंकरूनी। पुन्हा विषयासक्त होउनी। यत्न सोडितां योगापासनी। भ्रष्ट

जाले. ॥ ९८० ॥ कोणी ज्ञान पावोनी । योगयत्नीं प्रवर्तोनी । न बाणतां योग मेले म्हणोनी । मुक्ति नाहीं पावले. ॥ ९८१ ॥ एथें कोणी वेदांताभिमानी । शब्दज्ञानी अनुभवी म्हणोनी । जडनिषेधमात्रें मुक्ति उपपादुनी । आत्मज्ञानी नव्हे म्हणती योगभ्रष्ट हा. ॥ ९८२ ॥ आत्मा जडनिषेधें समजला । तरी शब्दज्ञानचि म्हणावें त्याला । जों चित्तनाश नाहीं जाला । अन्वययोगें अथवा व्यतिरेकयोगें. ॥ ९८३ ॥ अगत्य पाहिजे योग । परी हे दोनीं योग नव्हती हटयोग । चित्त चिन्मय वृत्तिवियोग । अथवा चित्स्वरूप लक्षावें जडमात्र. ॥ ९८४ ॥ वेद शास्त्र पुराणें वेदांत । या सर्वांचाही सिद्धांत । कलियुगीं ज्ञानमार्गीही जे भ्रांत । ते उडविती योग आणि सगुणभजनातें. ॥ ९८५ ॥ असो. आतां योगभ्रष्ट द्विप्रकार । त्यांत कोणी दुष्टसंगें विषयविकार । गोड मानूनि योगाचा विचार । सोडोनि नेती. ॥ ९८६ ॥ कोणी योगीं प्रवर्तले । परी साधक ते सिद्ध नाहीं झाले । आयुष्य सरतां मेले । देहांतीं विस्मरण पावोनी. ॥ ९८७ ॥ जो देहांतीं आत्मा स्मरे । त्याचा देहमात्रचि मरे । तो सच्चिदानंद उरे । कीं अंतीं जें स्मरे पावे तयातें. ॥ ९८८ ॥ **'यं यं वापि स्मरन्भावं'** म्हणोनि । अष्टमाध्यायांत या वचनीं । हा सिद्धांत होणार यावरूनी । देहावसानीं आत्मस्मृतीनें कैवल्य. ॥ ९८९ ॥ परंतु अष्टमाध्यायांतच त्याच श्लोकीं भगवंत । म्हणेल कीं सदा जो भाव अत्यंत । भाविजे तोचि देहांतीं आठवे. ॥ ९९० ॥ योग याकारणें । नरास या अध्यायांत नारायणें । विशद वर्णिला कीं मोक्षपरायणें । आत्मा समजोनि योग साधावा. ॥ ९९१ ॥ एवं चित्स्वरूपीं चित्त जडे । कीं सर्व आत्मा हा ठसा पडे । तरीच देहावसानीं घडे । आत्मस्मृति. ॥ ९९२ ॥ अविद्याच नाहीं गेली । जों चिन्मय बुद्धि नाहीं झाली । ज्ञानाभिमानियाची बोली । असो परती असंमत. ॥ ९९३ ॥ एवं योगभ्रष्ट दोंपरी । एक पडोनि विषयांवरी । एक वैराग्य असोनि अंतरीं । योग साधितां मृत झाला. ॥ ९९४ ॥ त्यांत अर्जुनें पुसिला । तो विषयासक्तीनें परतला । तरी **'विमूढो ब्रह्मणः पथि'** म्हणोनि बोलिला । विशेषण त्याचें अर्जुन. ॥ ९९५ ॥ कीं न होतां योगारूढ । विशेषें जाला मूढ । भावार्थ यांत गूढ । कीं तोचि विमूढ जों विषयासक्त. ॥ ९९६ ॥ दोहीं लोकीं नाश । त्याचा नव्हे लेश । म्हणोनि बोलतां हृषीकेश । जन्म बोलिला शुचिश्रीमंतगृहीं तयाचा. ॥ ९९७ ॥ कीं देहावसानीं चित्त । विषयांकडे त्याचें होतें रत । म्हणोनि जे श्रीमंत । त्यांच्या गृहीं

तो जन्मतो. ॥ ९९८ ॥ कीं संयोग पूर्वबुद्धीचा । त्या जन्मीं त्यास होतो ऐसें स्वभावाचा । कृष्ण म्हणेल तोंपर्यंत तो सुत श्रीमंताचा । पूर्वसंस्कारें भोगितो विषयांतें. ॥ ९९९ ॥ परी ते श्रीमंत । शुचिर्भूत अत्यंत । या भावें म्हणे भगवंत । कीं प्रवृत्ति न घडे त्याची कुमार्गीं. ॥ १००० ॥ आणि जो पूर्वबुद्धिसंयोग । होय तों आरंभी सत्कर्मयोग । आणि करी विषयभोग । यथान्यायें. ॥ १००१ ॥ जो विषयासक्त होउनी । योगभ्रष्ट मेला तो येरीती करूनी । शुचिश्रीमंतगृहीं जन्मे म्हणोनी । सर्वज्ञशिखामणी बोलिला. ॥ १००२ ॥ आतां ज्यास होती विरक्ती । योगसिद्धि न होतां न पावला मुक्ती । इतकियांत मेला परंतु विषयासक्ती । नव्हती पोटीं तयाच्या. ॥ १००३ ॥ तोही पुण्यलोकांतें जातो । शाश्वत काळ तेथें राहतो । पुन्हा या लोकीं जन्मतो । योगसिद्धीकारणें. ॥ १००४ ॥ तो श्रीमंताचे गृहीं । उत्पन्न होत नाहीं । कीं विषय भोगावे हा कांहीं । संस्कार नव्हता. ॥ १००५ ॥ त्यासही प्रारब्धाच्या बळें । जरी भोगणें विषयभोग फळें । तरी तोही यथाकाळें । श्रीमंतगृहीं जन्म पावे. ॥ १००६ ॥ जरी प्रारब्धही तैसें नसे । आणि तदनुरूप संस्कारही नसती तैसे । तरी तो जन्मतां न दिसे । श्रीमंताच्या. ॥ १००७ ॥ म्हणोनि त्यास परम लोक । वर्णूनि आतां उत्तमश्लोक । इहलोकजन्मीं कांहीं एक । वैपरीत्य वदतो अथवा म्हणोनि या श्लोकीं. ॥ १००८ ॥

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।
एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२ ॥

अथवा योगियांचें कुळ । जे योगी बुद्धिमंत प्रांजळ । कीं अपेक्षूनि मुक्ति केवळ । योगचि अनुष्ठिती जे योगी. ॥ १००९ ॥ कुळीं तयाच्या तैशिया । जन्म योगभ्रष्टा तया । कीं संस्कार नव्हता जगा । विषयभोग यत्नाचा. ॥ १०१० ॥ अर्धश्लोकें करूनि । प्रकारद्वय जन्म वर्णूनि । बोलतो उत्तरार्ध वचनीं । महिमा योगभ्रष्ट जन्माचा. ॥ १०११ ॥ अगा अर्जुना ! । या लोकीं बहुतां जना । जन्म होती परी येना । सरी याच्या जन्माची. ॥ १०१२ ॥ मोक्षास विलंब त्याला । होऊं नये तथापि जाला । परी हा योगभ्रष्ट जन्म पावला । तो परमदुर्लभ या लोकीं. ॥ १०१३ ॥ अनायासें धनंजया ! । योगसिद्धि ऐशा जन्मीं तया । म्हणोनि बोलतसे आतां या । दों श्लोकेंकरूनी. ॥ १०१४ ॥

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।
यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनंदन ॥ ४३ ॥

पूर्वदेहीं मुमुक्षा । अत्यंत मोक्षाची अपेक्षा । ते विना सत्संगादि शिक्षा ।

स्फुरों लागे बुद्धीतें. ॥ १०१५ ॥ बुद्धीचे दोन प्रकार । एक सत्त्ववृत्ति निश्चयाकार । एक विवेकें विचारनिर्धार । तेही म्हणावी बुद्धि म्हणोनी. ॥१०१६॥ एकें विचार सांगीतला।ते बुद्धि म्हणती दिधली त्याला।त्याची बुद्धि गेली आली याही बोला । लोक बोलती. ॥ १०१७ ॥ निश्चय करणारी सत्त्ववृत्ती । ते तो होतीच त्याच्या चित्तीं।परी स्वहितविचारप्रवृत्ती।बुद्धि ते गेली आली म्हणावी. ॥१०१८॥ एवं मोक्षमार्गप्रवृत्ती । आणि विषयमार्गीं निवृत्ती। हे पूर्वदेहसंस्कारवृत्ती । स्वयेंचि स्फुरों लागे बुद्धीतें. ॥ १०१९ ॥ तो पूर्वदेह बुद्धीचा । संयोग म्हणे कृष्ण स्वभावाचा । लाभ त्या बुद्धिसंयोगाचा । होतो त्या जन्मीं तयातें. ॥ १०२० ॥ जों जों वाढे शरीर । बुद्धी जों जों होय चतुर । तों तों उमटे पूर्वसंस्कार । हृदयामध्यें. ॥ १०२१ ॥ बाळपणींच एक । तरुणपणीं कितीएक । पूर्वदेहबुद्धिविवेक । या योगभ्रष्ट जन्मीं लाधलें. ॥ १०२२ ॥ ऐसा पूर्वबुद्धिसंयोग । होतां पुन्हा आत्मयोग । आरंभितो संतसंग । अलभ्यलाभ प्रात्पोनी. ॥ १०२३ ॥ हरपलें ज्ञानरत्न । तें ईश्वरें त्या कारणें केलें होतें जतन । न करितां फारसा यत्न । गुरुरूपें त्याचें तयातें पाववी. ॥ १०२४ ॥ कोणास संत प्रसिद्ध । तेचि भेटले ज्ञानवृद्ध । कोणी जाले ज्ञानसिद्ध । ईश्वरचि भेटतां गुरुरूपें. ॥ १०२५ ॥ कोण्या एक्या प्रकारें । ज्ञान पावोनि आदरें । योग प्रयत्न पूर्वसंस्कारें । करूं लागे अत्यंत. ॥ १०२६ ॥ प्रयत्न मुक्तीलागीं । अत्यंत करितो योगी । सकळां पूर्वजालागीं । उद्धरितो आपुल्या. ॥ १०२७ ॥ भात्र ऐसा ह्या वचनीं । सूचवी कुरुनंदना म्हणोनी । अर्जुनातें या नांवें करूनी । आळवितो. ॥ १०२८ ॥ कीं आनंदवी कुरुवंशातें । कुरुनंदन म्हणावें त्यातें । येथें सूचवी अर्जुनातें । कीं तूंही स्वपूर्वजांस उद्धरिसी. ॥ १०२९ ॥ ऐसा तो वंशोद्धारक । जन्मांतरींचा साधक । स्वयेंचि स्वहितीं प्रवर्ते कौतुक । आइक म्हणतो श्रीकृष्ण या श्लोकीं. ॥ १०३० ॥

पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ।
जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४४ ॥

अगा! पूर्वजन्म अभ्यास । त्याचिया चित्तास । ओढूनि ने विना प्रयास । योजी मोक्षमार्गींच. ॥ १०३१ ॥ जो स्वहिताविषयीं रत । तो स्ववश म्हणावा निश्चित । कीं आपणास आपण अत्यंत । बुद्धींद्रियासहित वश असे. ॥१०३२॥ अवश म्हणावें त्याला । कीं स्वहिताचरण न घडे ज्याला । तैसा हा जरी अ-

वश जाला। पूर्वाभ्यास त्याला न सोडी. ॥ १०३३ ॥ संसारबंधापासूनी। आपणास सोडवावें म्हणोनी। हा पूर्वाभ्यास सिद्ध होऊनि। होता संस्काररूपें बुद्धींत. ॥ १०३४ ॥ प्रपंच्याचा विलास। जरी गोड लागे तयास। तरी पूर्वजन्मस्वहिताभ्यास। योजीच त्याला मोक्षमार्गी. ॥ १०३५ ॥ आतां आपलें हित। मोक्षप्राप्तीच निश्चित। परी शुद्ध करावया चित्त। कर्मयोगही पहिल्यानें पाहिजे. ॥ १०३६ ॥ तरी काय पूर्वाभ्यास। कर्मयोगीं योजितो त्यांस। म्हणोनि वाटेल अर्जुनास। ये स्थळीं. ॥ १०३७ ॥ तरी कर्मयोगें करूनी। हा शुद्धचित्त होउनी। काम्यकर्में सर्व टाकुनी। जन्मांतरींच ज्ञानयोगीं प्रवर्तला. ॥ १०३८ ॥ मग योगापासूनि चळला। कीं मेला अथवा कुसंगें खत्रळला। या जन्मीं स्वहितीं वळला। पूर्वाभ्यासें. ॥ १०३९ ॥ जन्मांतरीं शुद्धचित्त। जाला करूनि कर्में निर्निमित्त। मग ज्ञानीं श्रद्धा उपजली अत्यंत। कर्मीं उपजली अश्रद्धा. ॥ १०४० ॥ ज्ञानचि तारक गमे ज्यास। शुद्धचित्त म्हणावें त्यास। तेव्हां कर्मीं अनादर हा अभ्यास। पूर्वजन्माचा. ॥ १०४१ ॥ तो पूर्वील अभ्यास। कर्ममार्गीं कां ओंवील त्यास? । ज्ञानचि तारक ऐसी जयास। श्रद्धा होती पूर्वींच. ॥ १०४२ ॥ या लागीं हा अर्थ। ज्या वरूनि समजे पार्थ। ऐसें बोलतो आतां समर्थ। या श्लोकाच्या उत्तरार्धें करूनि. ॥ १०४३ ॥

उत्तरार्ध—'**जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते।**'

अगा! आत्मा कळोनि योगास। आरंभ करावा ऐसी पूर्वजन्मीं जिज्ञासा ज्यास। तोही अतिक्रमूनि वेदास। ये जन्मीं वर्तंतो. ॥ १०४४ ॥ इतकाच वाक्याचा अर्थ। तो विशद बोलतां यथार्थ। प्रगट होतो परमार्थ। ये रीती. ॥ १०४५ ॥ कीं ज्यास आत्मानात्मविवेक। कळला अन्वयव्यतिरेक। त्यास मुक्तीस साधन उरलें एक। कीं चित्तचिद्रूपयोगीं करावें. ॥ १०४६ ॥ आत्मजिज्ञासु पूर्वी होता। तो आत्मा कळला तत्त्वतां। आतां चित्तास चिन्मयता। कैसी होय हा यत्न यानंतर. ॥ १०४७ ॥ तेव्हां योगाचें लक्षण। जाणों इच्छी विचक्षण। त्यास म्हणे कमलेक्षण। योगजिज्ञासु म्हणोनी. ॥ १०४८ ॥ आत्मा जाणों इच्छितो। आत्मतत्त्वजिज्ञासु बोलावा तो। मग योगरीती जाणेन ऐसें अपेक्षितो। तो आत्मज्ञ योगजिज्ञासु म्हणावा. ॥ १०४९ ॥ आणि अर्जुनें ज्याचा प्रश्न केला। तो योगाभ्यासीं घसरला। कीं अर्जुन बोलिला। '**योगाच्चलितमानसः**' म्हणोनी. ॥ १०५० ॥ वृक्षापासूनि पर्ण गळे।

तैसें योगापासूनि मन चळे । 'योगाच्चलित' या शब्दें स्पष्ट कळे । अर्थ ऐसा. ॥ १०५१ ॥ तो शब्दब्रह्म वेदातें अतिक्रमी । कृष्ण म्हणे हें काय सांगों मी । योगजिज्ञासु तोही कर्मी । न प्रवर्ते, प्रवर्ते या जन्मीं योगींच. ॥ १०५२ ॥ अर्जुना! तुवां ज्याचेविषयीं प्रश्न केला । त्याहूनि नीच पायरीचा जरी असला । तोही अतिक्रमूनि वेदांला । प्रवर्तो हा भाव. ॥ १०५३ ॥ वेदांचें अतिक्रमणें । हेंचि कीं वेदोक्त कर्मादर न धरणें । काम्यकर्म तों याणें । टाकिलें पूर्वजन्मींच. ॥ १०५४ ॥ एथें ऐसें बोलिला । आणि शुचिश्रीमंतसदनीं त्याला । जन्म बोलिला तेव्हां प्राप्त जाला । विरोध कांहीं तोही परिहरिला पूर्वींच. ॥ १०५५ ॥ कीं पवित्र शुचिष्मंत । आणि हे श्रीमंत । त्यांचा पुत्र तोही अत्यंत । सादर कर्मी होणारा. ॥ १०५६ ॥ तरी अनुभवूनि ब्रह्म । जीवन्मुक्तही करी कर्म । हें लोकसंग्रहाचें वर्म । तृतीयाध्यायांत वर्णिलें. ॥ १०५७ ॥ हाही सत्कर्मीं प्रवृत्त । परी या कर्मेंचि माझें स्वहित । ऐसें मानूनि नव्हे रत । कर्ममार्गी. ॥ १०५८ ॥ तोही पूर्वबुद्धिसंयोग । होय तोंथरी कर्मयोग । अनुष्ठी तारक म्हणोनि मग । करी लोकसंग्रहाचिकारणें. ॥ १०५९ ॥ परंतु कर्मी अनादर । कीं नव्हे तो विधिकिंकर । यालागीं योगींच होऊनि तत्पर । अतिक्रमी वेदांतें. ॥ १०६० ॥ एवं पूर्वाभ्यास । ज्ञानमार्गींच योजी त्यास । कर्ममार्गी नसे ज्यास । आदर ऐसा श्लोकार्थ. ॥ १०६१ ॥ या भगवद्गीतेंत जो संक्षेप । श्रीमद्भागवतीं त्याचें विशद रूप.। एकादशीं सच्चिदानंदस्वरूप । उद्धवाप्रति बोलिला हें ऐसेंचि. ॥ १०६२ ॥

भागवतश्लोक—'**कुयोगिनो ये विहिताद्यंतरायै-**
र्मनुष्यभूतैस्त्रिदशोपसृष्टैः ।
ते प्राक्तनाभ्यासबलेन भूयो
युंजंति योगं न तु कर्मतंत्रम् ॥'

श्रीकृष्ण म्हणे उद्धवा! । ज्ञानी होऊनि यत्न बरवा । योगाकारणें न करी तो म्हणावा । कुयोगी म्हणोनि. ॥ १०६३ ॥ ऐसे कुयोगी । यत्न न करिती आत्मयोगीं । देव घाळिती विषयभोगीं । बळात्कारें तयांतें. ॥ १०६४ ॥ देव विघ्नें करिती । विषयकामना नाना रीति । देऊनियां चेत्रविती । होऊं न देती योगसिद्धीतें. ॥ १०६५ ॥ ते देव इंद्रियाभिमानी । त्यांच्या इंद्रियांतें खवळूनी । स्त्रीपुरुषांच्या इंद्रियांतें क्षोभवूनी । विघ्नें करिती कुयोगियांतें. ॥ १०६६ ॥

करिती प्रजाशासन । जे राजसेवक जन । अतिक्रमूनि त्यातें नृपदर्शन । प्रजांस होतां ते क्षोभती. ॥ १०६७ ॥ त्या प्रजा रायाप्रती । न पावत ऐसीं विघ्नें करिती । राजकृपा होतां न लेखिती । प्रजा त्या आपणातें. ॥ १०६८ ॥ मनुष्य यजिती देवांतें । ते वृष्ट्यादि फळ देती त्यांतें । जे मुमुक्षु त्या निष्कामांतें । उपेक्षा तयांची. ॥ १०६९ ॥ म्हणूनि देव क्षोभती । योगसिद्धि होऊं न देती । दोघांस त्यांचीं विघ्नें न बाधिती । कुयोगी ते या दोहींवेगळे. ॥ १०७० ॥ या द्विविधा ज्ञानिया योगियांत । एक सेविती सगुण भगवंत । एक निर्गुणोपासक ते अत्यंत । क्लेशें देवकृत विघ्नें परिहरिती. ॥ १०७१ ॥ 'क्लेशोऽधिकतरस्तेषां' म्हणोनी । द्वादशाध्यायांत या भावें करूनी । श्रीकृष्ण बोलेल त्या वचनीं । समजावा हा अर्थ. ॥ १०७२ ॥ जे ज्ञानी होऊनि सगुणाची । कांस न सोडिती त्यांची । देवकृत विघ्नें हरूनि योगाची । सिद्धि अनायासें ईश्वर देतसे. ॥ १०७३ ॥ 'तेषामहं समुद्धर्ता' म्हणोनी । द्वादशाध्यायांत या भावेंकरूनी । श्रीकृष्ण बोलेल कीं सकळ विघ्नें हरूनी । मी उद्धरणार भक्तांतें. ॥ १०७४ ॥ हाचि अर्थ भागवतीं । पुनःपुनः स्कंधस्कंधाप्रती । निरूपिला तीं प्रमाणें किती । वाखाणावीं ये स्थळीं. ॥ १०७५ ॥ ग्रंथ वाढेल फार । म्हणूनि दाविजे तो अनुकार । एवं देवकृत विघ्नें परिहार । अनायासें भगवद्भक्तां ज्ञानियांचा. ॥ १०७६ ॥ ज्ञान जालियाउपरी । सगुण सोडोनि निर्गुणाचवरी । प्रीति धरूनि बरी । अवलंबिली जिहीं असंगता. ॥ १०७७ ॥ देव त्यांस विघ्नें करिती । परी ते अतिक्लेशें परिहरिती । निःसंग होऊनि धरिती । अभ्यास आत्मयोगाचा. ॥ १०७८ ॥ तेही म्हणावे सुयोगी । देवविघ्नें तयांलागीं । न बाधती आणि जे कुयोगी । देवविघ्नें बाधकें होती तयांतें. ॥ १०७९ ॥ जे आत्मा समजोनी । आणि योगींही प्रवर्तोनी । अभ्यास बरा न करिती म्हणोनी । कुयोगी म्हणावें तयांतें. ॥ १०८० ॥ गोष्टी तयांची प्रस्तुत । कीं देव त्यांस विघ्नें अत्यंत । करिती निघोनि इंद्रियांत । त्यांच्या आणि मनुष्यांच्या. ॥ १०८१ ॥ विघ्नें मनुष्याकृती । त्यांत कांहीं पुरुष कांहीं युवती । योगास विघ्नें करिती त्या किती । प्रसिद्ध गोष्टी बोलाव्या. ॥ १०८२ ॥ एवं जे कुयोगी । देव विघ्नें करिती ज्यांलागीं । ते योगभ्रष्ट होऊनि मेले जगीं । मुक्ति नाहीं पावले त्या जन्मीं. ॥ १०८३ ॥ ते शुचिश्रीमंतसदनीं । पुन्हा उत्तम जन्म पावोनि । प्राक्तनाभ्यासबळें करूनी । आत्मयोगीं योजिती चित्तातें. ॥ १०८४ ॥ परंतु कर्माकडे न भरती । आत्मयोगींच चित्त योजिती । ऐसें उद्धवातें श्रीपती । श्रीमद्भागवतींही बोलिला. ॥ १०८५ ॥ एवं या प्रस्तुतीं ।

गीतेंत अर्जुनाप्रती । 'शब्दब्रह्मातिवर्तते' ऐसें जगत्पती । तोचि बोलतो. ॥ १०८६ ॥ एवं बालदशेपासूनी । मोक्षाची इच्छा धरूनी । कर्ममार्गीं रत नसे तरी सज्जनीं । त्यास उपदेश मोक्षमार्गींचा करावा. ॥ १०८७ ॥ कीं तो जन्मांतरीं । ज्ञानमार्गींच होता यापरी । परीक्षा करुनि अंतरीं । अधिकारी जाणावा यज्ञाचा. ॥ १०८८ ॥ एवं या गीताश्लोकीं । श्रीकृष्ण ऐसें बोलिला कीं । तो जरी गुंते लौकिकीं । पूर्वाभ्यास मोक्षमार्गींच ओढी तयास. ॥१०८९॥ तो अतिक्रमूनि कर्म । धुंडूं लागे परब्रह्म । योग साधूनि उत्तम । मोक्ष पावे हें पुढें बोलिजेल. ॥ १०९० ॥ आतां यानंतर श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त सुज्ञ लोक । परिसोत आर्धीं. ॥ १०९१ ॥ योगभ्रष्ट या जन्मीं । स्वहित साधी परब्रह्मीं । परि न पडे कर्मीं । ऐसें बोलिला श्रीकृष्ण. ॥१०९२॥ आणि त्याचा पूर्वाभ्यास । बळेंचि त्याच्या हिताकडे त्यास । ओढी ऐसेंही जगन्निवास । पूर्वश्लोकीं बोलिला. ॥ १०९३ ॥ या दों गोष्टींत दोनी । संदेह उपजले पार्थाच्या मनीं । कीं या जन्मीं काय म्हणोनी । यत्न करावा त्यानें योगाचा. ॥ १०९४ ॥ कीं तो पूर्वाभ्यासेंचि सिद्ध । होणार हें जालें प्रसिद्ध । तरी त्यानें विषयसमृद्ध । यथेष्ट कां न भोगावें? ॥ १०९५ ॥ आणि **'यतते च ततो भूयः'** म्हणोनी । पूर्वश्लोकीं या वचनीं । मोक्षार्थ यत्न अत्यंत त्याचा दावूनी । स्वयें बोलिला. ॥ १०९६ ॥ आणि पूर्वजन्मीं शुद्धचित्त । कर्में करूनि जाला निश्चित । तरी शुद्ध वस्त्रही असे होत । मलिन बहु काळेंकरूनी. ॥ १०९७ ॥ तरी याही जन्मीं । चित्तशुद्धि करणें कर्मीं । कां रत नसावें वेदोक्त कर्मीं । ऐसी शंका दूसरी. ॥ १०९८ ॥ शंका दोनि यापरी । उपजतां अर्जुनाच्या अंतरीं । तत्परिहारवाक्यें बरीं । आतां या श्लोकीं बोलतो. ॥ १०९९ ॥

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥ ४५ ॥

अगा! मुक्ति जे कां परम गती । प्रयत्नेंचि करूनीच ते गतीप्रती । पावतो ऐसें श्रीपति । बोलोनि परिहरी एक शंका. ॥ ११०० ॥ कीं पूर्वाभ्यास त्याचा । बळेंचि त्यास ओढी हें स्ववाचा । बोलिलों अर्थ साचा । त्याचा इतकाच. ॥ ११०१ ॥ कीं ज्ञानमार्गींच सादर । त्यास करी पूर्वसंस्कार । कर्म अतिक्रमूनि निर्धार । ब्रह्मींच करिता यास्तव. ॥ ११०२ ॥ अगा! जो ग्रंथ जेथवरी । पाठ करूनि विसरे तेथवरी । पूर्वाभ्यासें झडकरी । पाठ होय त्या पुढें लागे प्रयत्न. ॥ ११०३ ॥ एवं ज्ञानमार्गेंच उत्तम । इतकेंचि पूर्वाभ्यासें

सुगम । पुढें स्वरूपीं चित्तसंयम । हा यत्न करणें लागेच. ॥ ११०४ ॥ परी इतरासारिखे श्रम । त्यास न लागती करितां चित्ताचा संयम । कीं अश्रुत वेदही होती सुगम । योगाभ्यासीं पूर्वीं विरूढली वाणी जयाची. ॥ ११०५ ॥ एवं सुगम रीती । प्रयत्न त्यासही लागती । शंका एक जगत्पती । परिहरी ऐशिया भावें. ॥ ११०६ ॥ आतां पूर्वजन्मीं शुद्ध चित्त । तरी काळ लोटला अत्यंत । पुन्हा त्याच्या सिद्धीनिमित्त । कर्मयोग कां न करावा? ॥ ११०७ ॥ ऐसी शंका दुसरी । **'अनेकजन्मसंसिद्धः'** या वचनें हरी । **'संशुद्धकिल्बिषः'** म्हणोनिही हरी । द्वितीय शंका. ॥ ११०८ ॥ कीं अनेक जन्म । अगा! करितां निष्काम कर्म । आत्मत्वें जाणावें ब्रह्म । हे जिज्ञासा उपजते. ॥११०९॥ ब्रह्मजिज्ञासा उपजली । तेव्हांचि शुद्धि बुद्धीनी जाली । कीं भोगवासना वाईट वाटली । दोहीं लोकांची जेधवां. ॥ १११० ॥ आतां म्हणशील योगभ्रष्ट जाला । तेव्हां पुन्हा मळ लागला । कीं धौतपटही मळला । बहुतां काळें जे रीती. ॥ ११११ ॥ तरी विषयचि गोड तत्त्वतां । ते अनादि बुद्धीची मलिनता । कठिणता आणि श्यामता । लोखंडाची जे रीती. ॥ १११२ ॥ त्या लोहातें लागे परीस । मग कठिणता श्यामता न ये त्यास । ऐसा त्याचा पूर्वाभ्यास । **'योगी विगतकल्मषः'** म्हणतां सूचवी. ॥ १११३ ॥ निष्काम कर्में ईश्वरीं । अर्पितां जन्मांतरीं । परिसास लोह लागे यापरी । विगतकिल्बिष पूर्वींच हा जाला. ॥ १११४ ॥ आतां योगभ्रष्ट जाला । म्हणोनि म्हणसी मळ लागला । तों तों वरील मळ चढला । सोनें मलिन जैसें धुळीनें. ॥१११५॥ त्यास लागतांच हात । शुद्ध होय निश्चित । एवं लोहत्वीं किल्बिष अत्यंत । तैसा अनादि मळ किल्बिष तें नाहीं. ॥ १११६ ॥ म्हणोनि शुद्ध किल्बिष त्याला म्हणावें । तेथें संशुद्धकिल्बिष म्हणे या भावें । संशुद्ध म्हणतां जाणावें । कीं समीचीन प्रकारें तो शुद्ध. ॥ १११७ ॥ ऐशा शंका दोन्ही हरूनी । आतां योग थोर सर्वांहुनी । तो योग तूं अनुष्ठीं म्हणोनि । योगी सर्वांत थोर म्हणतो या श्लोकीं. ॥ १११८ ॥

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६ ॥

अगा अर्जुना! तपस्वी । तपें पावती थोर पदवी । परी तीं तपें आणि फळें जाणावीं । नश्वरें दोन्ही. ॥ १११९ ॥ अगा! तैसा नव्हे योगी । जो निजानंदपदींच चित्तालागीं । योजी आणि देह जीवंत असतां जगीं । प्राप्ति निजा-

नंदपदाची ज्याला. ॥ ११२० ॥ योगी तपस्वी याहूनि । अधिक कोटिगुणें-करूनि । योगी होय म्हणे म्हणोनि । अर्जुना! तूंहि. ॥ ११२१ ॥ कोणीं कर्मेंचि करिती । नाना देवतांतें यजिती । उत्तम लोकासही जाती । शेवटीं सकळही नश्वर. ॥ ११२२ ॥ कर्मकर्त्याहूनी यालागीं । कोटिगुणें अधिक योगी । म्हणोनि होय तूंहि जगीं । योगी अगा अर्जुना! ॥ ११२३ ॥ अगा! म्हणसी तीं सकामें । वाईट तपें आणि कर्में । मी जीं करीन तीं निष्कामें । त्याणें मोक्ष पावेन. ॥ ११२४ ॥ तरी निष्कामाचें फळ । आत्मज्ञान केवळ । मागुती तेथें चित्त करणें निश्चळ । तो योग. ॥ ११२५ ॥ एवं ज्ञानियाहीहुनी । योगी अधिक म्हणोनी । यास्तव म्हणतो कृपेंकरूनी । कीं तूं योगी होईं अर्जुना! ॥ ११२६ ॥ एथें बोलिले ज्ञानी । कीं योगी थोर जयाहुनी । ते ज्ञानी शास्त्र-ज्ञानी । ऐसें कोणी बोलती. ॥ ११२७ ॥ ज्याच्या मतें आत्मा कळला । मग योग कां पाहिजे त्याला ? । ते येथें बोलती या बोला । कीं आत्मज्ञानी तोचि योगी म्हणोनि. ॥ ११२८ ॥ आत्मा कळला ज्यालागीं । तितके ज्ञानेंचि तो योगी । ऐसें मत म्हणोनि या प्रसंगीं । ज्ञानी तो शास्त्रज्ञानी एथें बोलती. ॥ ११२९ ॥ एक वेदांताविणें । शास्त्रमात्र ज्याला दूषणें । योग थोर म्हणतां घेणें । लागेल योगशास्त्र. ॥ ११३० ॥ तरी योगशास्त्रींच्या इतर रीती । टाकुनि योगचि जगत्पती । या गीतेंत बोले आणि श्रुती । वदती व्यतिरेक-अन्वय दोन योग. ॥ ११३१ ॥ योग न साधे जोंवरी । देहात्मसंस्कार न तुटे तोंवरी । म्हणोनि योग उपपादूनि यापरि । बोलती श्रुति. ॥ ११३२ ॥

श्रुति—'यदा पंचावतिष्ठंते ज्ञानानि मनसा सह ।
बुद्धिश्च न विचेष्टंते तामाहुः परमां गतिम् ॥
तां योगमिति मन्यंते स्थिरामिंद्रियधारणाम् ।
अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्ययौ ॥'

जेव्हां पांचां ज्ञानेंद्रियांच्या वृत्ती । मनासहित निश्चळ राहती । बुद्धीची चेष्टा गती । राहे परमगती त्या गतीतें म्हणावें. ॥ ११३३ ॥ ऐसी जे परमा गती । तीतें योग म्हणोनि म्हणती । त्या योगाची हेचि स्थिती । कीं स्थिरा इंद्रियांची धारणा. ॥ ११३४ ॥ कीं प्रपंच म्हणावें तया । जो अनुभवा ये पांचां इंद्रियां । शब्द स्पर्श रूप रस गंध यां । वेगळा प्रपंच काय असे? ॥ ११३५ ॥ चित्त जालें चिन्मय । तेव्हां कोण्या विषयातें कोण

कल्पी इंद्रिय? । प्रत्यगात्मस्मृतीचाच निश्चय । तन्मयत्वेंचि उरे बुद्धीचा. ॥ ११३६ ॥ ऐसी धारणास्थिती । तीस योग ऐसें म्हणती । परि अप्रमत्त तेव्हां जेव्हां ये रीती । स्थिति बाणे. ॥ ११३७ ॥ ज्यास स्वरूपाची विस्मृती । त्यास प्रमत्त म्हणती । स्मृति जातां पदच्युती । प्रमत्तातें. ॥ ११३८ ॥ ऐसा योग बाणे । श्रुति त्यातें अप्रमत्त म्हणे । कीं योगसिद्ध शाहाणे । ते स्वचिदात्मता न विसरती. ॥ ११३९ ॥ चिदात्मता आपली विस्मरे । तेव्हां देहात्मता आयती स्फुरे । मग काय ते समयीं उरे । अंतर ज्ञानिया अज्ञानियास. ॥ ११४० ॥ कोणी एथें म्हणती । कीं आपणास सौभाग्यवती । ऐसें जरी सुवासिनी न स्मरती । तरी अहेवपण गेलें काय त्यांचें? ॥ ११४१ ॥ तरी सौभाग्यातें विसरती । आणि क्षौरकातें आतळती । तरी तीस स्मृति धरणें लागती । अगत्य आपल्या सौभाग्याची. ॥ ११४२ ॥ बुद्धीस जेव्हां चिदात्मता । न स्फुरे स्फुरे तेव्हां देहात्मता । हा संस्कार न्हावी आयता । सिद्ध बैसला मुंडनातें. ॥ ११४३ ॥ कोणी म्हणती ब्राह्मण । न स्मरे कीं ब्राह्मण आपण । तरी तें काय गेलें शहाणपण । मूर्ख कोणी ऐसे दाविती. ॥ ११४४ ॥ जो भ्रष्टोनि शुद्ध जाला । मी शुद्ध जालों हें न स्मरे ज्याला । तो विसरूनी अन्न भक्षूं लागला । इतर नीच जातीचें. ॥ ११४५ ॥ पूर्वसंस्कारें देहात्मत्व । जरी न मानी ज्ञानियाचें सत्त्व । तरी चिदात्मत्व विस्मरणें पूर्णत्व । न जाय ऐसें अंगीकारूं ये. ॥ ११४६ ॥ असोत दांभिकाचे बोल । परमार्थहीन फोल परी त्यातें मानूनि सखोल । वायां जाती उपेक्षूनी योगातें. ॥ ११४७ ॥ एवं **'अप्रमत्तस्तदा भवति'** । येथपर्यंत श्रुती । योगशब्दें हे स्थिती । विशद व्यतिरेकयोगीं बोलिली. ॥ ११४८ ॥ उरला शेवटील चरण । त्यांत अन्वययोगविवरण । ज्या योगीं मायेचे तिन्ही गुण । तेही निर्गुणचि लक्षावे. ॥ ११४९ ॥

श्रुत्यंतिम चरण—**'योगो हि प्रभवाप्ययौ ।'**

प्रभव म्हणजे उत्पत्ती । अप्यय नाशास म्हणती । या दोहींतें म्हणे श्रुती । योग म्हणोनि. ॥ ११५० ॥ कीं सृष्टि आणि संहार जगास । ब्रह्म हेमीं जैसें नगास । नग उपजणें असणें नाशणें तिघांस । अधिष्ठान सोनें तैसें जगासही ब्रह्म. ॥ ११५१ ॥ एवंच ब्रह्मचि नहोनि विश्व जालें । ब्रह्मचि त्याचा नाश जें अंतीं उरलें । स्थितिकाळीं ही ब्रह्मचि या बोलें । सूचविलें श्रुतीनें. ॥ ११५२ ॥ कीं सोनेंचि अळंकार जो जाला । उरलें नाशूनि तेंचि नाश त्याचा बोला । होऊनि नासे तों-

पर्यंतही त्याला । सोनेंचि कीं म्हणावें. ॥ ११५३ ॥ एवं अलंकाराचें उपजणें । सोनें आणि सोनेंचि त्याचें नाशणें। तेव्हां सोनेंचि त्याचें असणें। उपजोनि नासे तोंपर्यंत. ॥ ११५४ ॥ तरंगउत्पत्ति जळ । त्याचा नाश तेंचि केवळ । तरंग आहे तोंवरीही निखळ । उदकचि असे. ॥ ११५५ ॥ कार्यांत निखळ कारण। पाहाणें यास योगनिपुण । योग म्हणती श्रुतीही खूण । हेचि दावी. ॥११५६॥ ज्याचें जें उपादान कारण । त्या कार्यास प्रत्यक्षीं कारणपण । त्याचें उपजणें नाशणेंही आपण। कारणचि दिसे. ॥ ११५७ ॥ येविषयीं प्रमाण श्रुती । आणीकही उदंड असती । परंतु पावेल विस्ताराप्रती । ग्रंथ हा. ॥ ११५८ ॥ एवं योगशास्त्ररीती । टाकूनि **गीता पुराणें श्रुती** । वाखाणावया ज्ञानस्थिती । योग बोलती तो मोक्षातें अगत्य. ॥ ११५९ ॥ हा अर्थही या प्रस्तुतीं । स्पष्ट बोलिली श्रुती । कीं, **'अप्रमत्तस्तदा भवति'** । श्रुति म्हणे. ॥११६०॥ कीं देहात्मसंस्कारें प्रमत्त । नव्हे तेव्हां म्हणावा अप्रमत्त । ऐसा अप्रमत्त तेव्हां कीं जेव्हां चित्त । चिन्मययोगीं होतसे. ॥ ११६१ ॥ या गोष्टीचा प्रसंग । यावरूनि कीं योग । ज्ञानी न साधी तों नव्हे भंग । देहात्मत्वसंस्काराचा. ॥ ११६२ ॥ कोणी न मानिती हा सिद्धांत । साभिमान जाले वाचूनि वेदांत । आत्मज्ञानी म्हणवूनि भ्रांत । देहात्मभावें सर्वदा. ॥ ११६३ ॥ योग थोर बोलिला जेथें । ते आत्मज्ञानमात्र वाखाणिती तेथें । प्रस्तुतीं ज्ञानियाहूनि योगी थोर एथें । तो ज्ञानी शास्त्रज्ञानी ऐसें बोलती. ॥ ११६४ ॥ जड चैतन्य भाग दानी । समजला तोचि योगी अनुभवी ज्ञानी । तो ज्या ज्ञानियाहूनि थोर म्हणोनी । वर्णिला तो शास्त्रज्ञानी म्हणती. ॥ ११६५ ॥ कीं आत्मत्वमात्र समजला । योगी शब्दें तोचि म्हणती एथें वर्णिला । त्याहूनि उणा ज्ञानी बोलिला । तरी तो म्हणती शास्त्रज्ञानी म्हणावा. ॥ ११६६ ॥ आत्मा कळल्यावरी । चित्त चिन्मय करावें त्याउपरी । ऐसें ते मानिते जरी । तरी आत्मज्ञानियाहूनि योगी थोर ते म्हणते. ॥ ११६७ ॥ असो आत्मज्ञानियाहुनी । योगी थोर म्हणोनी । अर्थ या भगवद्वचनीं । बोलिला पाहिजे. ॥ ११६८॥ एवं तपस्वी कर्मी ज्ञानी। योगी थोर या सर्वांहुनी । श्रीकृष्ण म्हणे म्हणोनी । होय तूं योगी अर्जुना । ॥ ११६९ ॥ कीं तुज आत्मज्ञान । होईल मग आपलें मन । स्वरूपरूप करूनि मोहन । मोडी देहात्मतेचें. ॥ ११७० ॥ ऐसा योगीही होउनी । मज सगुणातें भजे म्हणोनी । योगी भक्त सर्वां योगियांहुनी । थोर म्हणतो आतां या श्लोकीं. ॥ ११७१ ॥

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनांतरात्मना।
श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः॥ ४७॥

अगा! सर्वांत थोर योगी । म्हणूनि पूर्वश्लोकीं बोलिलों तुजलागीं । त्याही सर्वां योगियांत जगीं । थोर जो योगी मद्भक्त. ॥ ११७२ ॥ जो श्रद्धावंत भक्त । ज्याचें अंतःकरण माझ्या स्वरूपीं अनुरक्त । त्या अंतःकरणें योगयुक्त । भजे मातें. ॥ ११७३ ॥ योगी तितुके म्हणावे युक्त । परि ज्याचें चित्त सगुणीं अनुरक्त । वरकड युक्त तो युक्ततम भक्त । मज संमत बहुत तो योगी. ॥ ११७४ ॥ युक्त योगी म्हणावा । युक्ततम तो थोर योगी गणावा । आणि मज संमत जो मनोभावा । मज सगुणीं योजी तो भक्तीनें. ॥ ११७५ ॥ ऐसेंच सप्तमाध्यायांत । ज्ञानी भक्त थोर अत्यंत । म्हणोनि म्हणेल भगवंत । द्वादशीं तरी दोहींत थोर यातेंचि म्हणेल. ॥ ११७६ ॥ एथें निर्गुणोपासक । आत्मा कळतांच जे सगुणोपेक्षक । ते दाखविती पांडित्यकौतुक । जों पुसता नाहीं भेटला. ॥ ११७७ ॥ कोणी म्हणती योगियांत । भक्त थोर म्हणे भगवंत । ते योगी आत्मज्ञानवंत । ऐसें नव्हे. ॥ ११७८ ॥ जे यमनियमादि विचित्र । योगमार्ग अनुष्ठिती पवित्र । ते आत्मज्ञ न होती योगी मात्र । त्यांत स्वभक्त श्रेष्ठ म्हणोनी श्रीकृष्ण म्हणतो. ॥ ११७९ ॥ ज्ञानाभिमानी हो अरे । प्रसंग कोण हें विचाराना कां बरें? । ऐसी क्लिष्ट कल्पना कल्पूनि खरे । टीकाकार जगीं म्हणवितां. ॥ ११८० ॥ यामागें तिसरा श्लोक । तेथें बोलिला उत्तमश्लोक । कीं यतमान योगीं प्रयत्न अनेक । करूनि परम गतीतें पावतो. ॥ ११८१ ॥ तो तों आत्मज्ञानी म्हणावा । आतां त्या पुढिल्या श्लोकीं जो श्रेष्ठ गणावा । तो ज्ञानहीन कोठोनि आणावा । तपस्वी कर्मी तेव्हां भक्त ज्ञानियाहूनि थोर. ॥ ११८२ ॥ त्या पुढिलिया श्लोकांत । 'योगिनामपि' सर्वेषां म्हणे भगवंत । तो श्रेष्ठ ज्ञानहीना योगियांत । अरे साभिमान हो कां म्हणतां ॥ ११८३ ॥ **'योगिनामपि सर्वेषां'** या वचनीं । योगियांतही सर्वांत युक्ततम म्हणोनि । भगवंत म्हणतो एथें कोठूनी । ज्ञानहीन योगी तुम्हीं आणिले? ॥ ११८४ ॥ मागें तिसरिया श्लोकीं योगी । मुक्ति बोलिली ज्यालागीं । तो ज्ञानियाहीहूनि थोर जगीं । या मागिल्या श्लोकीं वर्णिला. ॥ ११८५ ॥ तैशाही सर्वां योगियांत । माझा भक्त युक्ततम अत्यंत । ऐसें स्पष्ट बोले भगवंत । तें कां रे! तुम्हीं मोडितां. ॥ ११८६ ॥ हा मुख्यार्थ मानाना जरी । अभिमान स्थापला तुम्हांवरी । आणि अंगीकाराल तरी । ज्ञानियांत भक्तज्ञानी तो

थोर. ॥ ११८७ ॥ त्यांतचि अन्य टीकाकार । ते तेथें अन्य प्रकार । बोलती कीं नानादेवता इतर । त्यांचे उपासक ते योगी. ॥ ११८८ ॥ त्या सर्वां योगियांत । स्वभक्त थोर म्हणतो भगवंत । एवं च ते योगी नव्हती ज्ञानवंत । ज्यांत भक्त थोर वाखाणिती. ॥ ११८९ ॥ तरी हें उपासनाप्रकरण । नसतां क्लिष्टकल्पित विवरण । योगीशब्दाचें यांत स्फुरण । स्पष्ट दिसतें अभिमानाचें. ॥ ११९० ॥ मागिलिया तिसरिया श्लोकापासूनी । योगी थोर सर्वांहूनी । त्यांतही भक्त श्रेष्ठ म्हणोनी । या श्लोकीं म्हणे भगवंत. ॥ ११९१ ॥ हा शुद्धपक्ष अंगीकारा । टाकुनि अभिमान सर्वेश्वरा । सगुणातें भजोनि तरा । सर्वात्मत्वें. ॥ ११९२ ॥ हा अध्यायाच्या अंतींचा श्लोक । जेथें ज्यांस सर्वात्मत्व अवलोक । ते भक्त थोर ऐसा उत्तमश्लोक । स्थापिता जाला सिद्धांत. ॥ ११९३ ॥ हेचि भक्ति विशद अत्यंत । उत्तराध्यायापासूनि भगवंत । द्वादशाध्यायापर्यंत । बोलेल आतां. ॥ ११९४ ॥ आत्मज्ञानाविण । भक्ती तें अन्न अलवण । आणि अन्नावांचूनि लवणचर्वण । भक्तीवांचूनि ऐसा आत्मबोध. ॥ ११९५ ॥ ऐसी टीका वामनी । हाचि अनुभव बरवा मनीं । जे पाहती दिनयामिनी । ते भगवद्भक्ति आत्मयोगीं देखती. ॥ ११९६ ॥

गोष्ठे दधारात्मकरेण योगं षष्ठेऽर्जुनायादिशदात्मयोगम् ।
स आविरस्तु स्थिरजंगमेषु सिंधूर्मिवच्चिज्जडसंगमेषु ॥

अध्याय सातवा.

जय जय विजयसूत !। जय जय गीतापीयूषजीमूत! । जय जय चराचरभूत! । परापरप्रकृत्यधिष्ठान. ॥ १ ॥ जय जय मायापते ! । जय जय प्रपन्नमायातीतगते !। जय जय जगत्कल्पनामते !। जगदात्मन् ! ॥ २ ॥ जय जयसत्त्वरजतमफणिगुण !। जय जय अशेषकल्याणगुण !। जय जय मुक्तमुमुक्षुसेव्यसगुण । जगद्गुरो ! ॥ ३ ॥ जय जय कामाकामसेवित । जय जय अपरोक्षसंपन्न सद्भक्तसंमत !। जय जय बुधभक्त सुप्रीत !। परमगुरो ! श्रीहरे ! ॥४॥ जय जय बहुजन्मसिद्धोपासित !। जय जय सर्व वासुदेवाच्युत ! । जय जय जडतरंगबोधामृत ! । देवाधिदेव ! ॥५॥ जय जय जगदावास ! । जय जय जगन्निवास ! । जय जय श्रीवल्लभ ! श्रीनिवास ! । श्रीवत्सांक! शेषपर्यंक! ॥६॥ जय जय चरणशरणज्ञानप्रद ! । जय जय अनाद्यविद्याध्वंस गोविंद ! । जय जय कैवल्यदायक मुकुंद !। जगदेकनाथ ! ॥ ७ ॥ ऐशिया श्रीशेषशयना । वंदूनि तूतें कमलनयना ! ।

गीतासप्तमाध्यायटीकारचना । करीन तुझ्या प्रसादें. ॥ ८ ॥ तूंचि **गी**ता तूंचि **गी**ताकार । तूंचि **टी**का तूंचि **टी**काकार । **गी**तेंत हेंचि हाचि प्रकार । टीकेंतही. ॥ ९ ॥ तुजवांचूनि काय असे । तंतूचि जैसा पट दिसे । कीं मृगजळीं वसे । भानु एक. ॥ १० ॥ आतां षष्ठाध्यायावरी । सप्तमाध्याय कां परी । आरंभतो हें अजी **ह**री ! । बोलतों तुझ्या मूर्ती श्रोते त्यांप्रती. ॥ ११ ॥ षष्ठाध्यायामाजि योग । बोलतां योगभ्रष्टप्रसंग । **अ**र्जुनें पुसतां **श्री**रंग । विशद बोलिला. ॥ १२ ॥ कीं, उत्तमलोकातें जाउनी । बहु काळ तेथें राहुनी । पुन्हा उत्तम जन्म पावोनी । त्या जन्मीं मुक्ति पावतो. ॥ १३ ॥ सकळांमाजि यालागीं । श्रेष्ठत्वें वर्णिला योगी । त्या सर्वा योगियांतही जगीं । योगी अतिश्रेष्ठ जो स्वभक्त. ॥ १४ ॥ योगियांत योगी उत्तम । तो स्वभक्त युक्ततम । ऐसें बोलिला **स**र्वोत्तम । शेवटीं षष्ठाध्यायांत. ॥ १५ ॥ तरी सगुणीं भजे तो भक्त । आत्मत्वें भजे तो योगयुक्त । त्याचि योगीं केंवि अनुरक्त । सगुणा **प**रमेश्वरातें. ॥ १६ ॥ ऐसें **अ**र्जुनाच्या मनीं । तत्काळ वाटलें म्हणोनी । तो प्रश्न करी जों तों स्वयेंचि एथुनी । तेंचि सप्तमाध्यायांत उपदेशितो. ॥ १७ ॥ कीं सगुणा चौंभुजांचा म्हणावा । तरी द्विभुज **रा**म निर्गुण गणावा । आतां मनुष्याकार सगुण जाणावा । तरी **म**त्स्य**कू**र्मादि हे कोण ? ॥ १८ ॥ आतां असावा आकार कांहीं । त्यावांचूनि सगुणत्व नाहीं । तरी चराचर साक्षी तोही । साकार तेव्हां लेखावा. ॥ १९ ॥ साक्षीही साकार । हाही अंगीकारावा प्रकार । म्हणूनि जरी ये विचार । एथवरी. ॥ २० ॥ तरी साक्षी एक आहे । जो सर्वत्र सर्व पाहे । तो देखिला नसोनि बुद्धि साहे । काय म्हणोनि हे गोष्टी. ॥ २१ ॥ तेव्हां **वे**दशास्त्रें बोलती । म्हणूनि अंगीकारावी हे रीती । तरी साक्षित्व वर्णिती श्रुती । सगुण आणि निराकार. ॥ २२ ॥

श्रुति—**'अपाणिपादो जवनो गृहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।**
स एव वेद्यं न च तस्य वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं पुराणम् ॥'

नसोनि हस्त चरण । वेगवंत आणि करी ग्रहण । नसोनि चक्षु श्रवण । पाहे आणि आयके. ॥ २३ ॥ हाताविणें घेणें । आणि वेग पायांविणें । दोन्ही गोष्टी व्यापकपणें । घडती आकाशदृष्टांतें. ॥ २४ ॥ कीं जें असेल जेथें । तें आकाशें आपणांत घेतलें तेथें । तैसें व्यापका वेगळें एथें । काय असे आकाशांत. ॥ २५ ॥ पक्षी उडे गगनीं । तों गगन पुढें असे त्याहूनी । गगन

वेगवंत म्हणोनी । या गुणें म्हणावें. ॥ २६ ॥ तैसें हस्तावांचूनि ग्रहण[1] । आणि वेग पायांवीण । ऐसें नसोनि चक्षु श्रवण । पाहे आणि आइके. ॥ २७॥ विचारितां हें लक्षण । दिसतें शुद्ध निर्गुणपण । परि दर्शन आणि श्रवण । निर्गुणीं न घडे. ॥ २८ ॥ मायायोगें द्रष्टेपण । मायायोगेंचि श्रवण । तैसें सर्व पदार्थांचें ग्रहण । सर्व मजमाजी जो जाणे तयातें. ॥ २९ ॥ मग धांवे जेथपर्यंत । त्याहूनि पुढें आपण अनंत । ज्यास ऐसें जाणणें वेगवंत । म्हणावा तोचि. ॥ ३० ॥ एवं 'पश्यति' आणि 'शृणोति' । म्हणूनि बोले श्रुति । तेव्हां हेही धर्म त्यांत असती । कीं आपण गृहीता[2] आणि वेगवंत[3]. ॥ ३१ ॥ ऐसें सगुण साक्षित्वाचें रूप । माया आणि शुद्धचित्स्वरूप । ब्रह्म माया दोन्ही अरूप । उभय योगें साक्षित्वकार्य[4] मायेचें. ॥ ३२ ॥ तरीच माया आणि ब्रह्म । अव्यक्त दोहींचें नाम । ब्रह्मीं श्रवण दर्शनादि नसती धर्म । मायायोगें सधर्मत्व. ॥ ३३ ॥ त्यास म्हणावें सगुण । अवतारीं साकारपण । अवतार ज्याचे तो आपण । सगुण होउनिही निराकार. ॥ ३४ ॥ अवतार त्याची कल्पना । कल्पनाच त्याची विश्वरचना । ज्ञानदृष्टि पाहतां असेना । चराचरास अवताररूपास भिन्नत्व. ॥ ३५ ॥ त्यांत इतकेंचि अंतर । कीं ईश्वरांश जीव कर्मानुसार । हे देह पावती आणि अवतार । स्वेच्छाकल्पित तारक तया जिवांचे. ॥ ३६ ॥ तथापि माया कल्पित । अवतार आणि चराचर निश्चित । दोन्ही समान भगवंत । देह आपले मानितो. ॥ ३७ ॥ लक्षूनि जिवांचें कर्म । स्वयें होतो स्थावर जंगम । लक्षूनि त्यांचा उद्धार सर्वोत्तम । अवतरतो स्वयें तोचि. ॥ ३८ ॥ हे नेणती जीव । जैसें अविद्येस्तव । तैसेंचि नेणती अवतारविभव । परि भेद न देखे ईश्वर. ॥ ३९ ॥ राजा शिरीं भूषणें धरी । त्याच हेमें नाना परी । गज रथ अश्वादि अलंकारी । समवित्त आपलें तो पाहे. ॥ ४० ॥ या प्रकारें चराचर । ईश्वरास वाटे आपलें शरीर । आणि अनुभव हा निरंतर । कीं शुद्ध निर्गुण आपण. ॥ ४१ ॥ जैसा तंतूचि पट । आणि मातीच घट । ऐसें निर्गुणचि निपट । त्रिगुण विश्व. ॥ ४२ ॥ ऐसें पाहणें बाणे । त्यास योग म्हणती शाहणे । तो योगी दृश्य मिथ्या म्हणे । त्याचा प्रकाशक आत्मा तो सत्य. ॥ ४३ ॥ तंतु सत्य मिथ्या पट । माती सत्य मिथ्या घट । आत्माच आहे निपट । परी भास मिथ्या ते योगी मानिती. ॥ ४४ ॥ भक्त योगीही हेंचि जाणे । परी त्यास विशेष एक बाणे । कीं हे ईश्वरकल्पना तेव्हां म्हणे । चराचर अवतार

---

१. घेणें. २. ग्रहण करणारा. ३. धांवणारा. ४. साक्षिपणाचें काम.

ईश्वराचे. ॥ ४५ ॥ कीं मत्स्यकूर्मादि देह । भगवदवतार निःसंदेह । स्थिरचर तैसेंचि संदेह । काय एथें. ॥ ४६ ॥ विष्णुप्रतिमा सुवर्णाची । त्यांत सुवर्णताचि साची । तैसी स्वरूपावांचूनि कैंची । सत्ता अवतारमूर्तीतें ? ॥ ४७ ॥ ऐसें निर्गुणत्वें सगुण । तो लक्षी जैसा निपुण । तैसें निर्गुणत्वेंचि त्रिगुण । विश्वही लक्षी. ॥ ४८ ॥ अवताररूपी ही माया । लटिकीच वाटे जया । प्रपंचरूपीं तया । काय सत्य वाटेल? ॥ ४९ ॥ परंतु अवताररूपीं प्रीती । तैसीच प्रीती सर्वभूतीं । जैशा रामकृष्णादि मूर्ती । भक्त पाहे तैसें चराचर. ॥ ५० ॥ नुसता योगयुक्त । आणि योगी होऊनि भक्त । त्यांत अंतर हेंचि कीं अनुरक्त । सगुणीं म्हणूनि सगुणत्वें जग पाहे. ॥ ५१ ॥ वर्णिला षष्ठाध्यायाचे अंतीं । योगयुक्त भक्त ये रीती । हें आइकोनि मती । साशंक जाली अर्जुनाची. ॥ ५२ ॥ कीं योगीं भक्ति ये रीती । हे विदित नसे अर्जुनाप्रती । म्हणूनियां अध्यायारंभीं जगत्पती । हेंचि आईक म्हणतो. ॥ ५३ ॥ ऐश्वर्य ज्ञान वैराग्य धर्म । यश श्री हा षड्गुणांचा क्रम । साही गुण स्थावर जंगम । देह ज्याचा तो बोलतो श्रीभगवान्. ॥ ५४ ॥

श्रीभगवानुवाच—**मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युंजन्मदाश्रयः ।**
असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥

पार्था! माझ्या ठायीं आसक्त । मन गुंतलें ऐसा अनुरक्त । योगही योजूनि माझा भक्त । होसील तूं जैसा आईक तें. ॥ ५५ ॥ सर्वेही मीच ईश्वर । ऐसें ज्या प्रकारें तूं चतुर । मातें जाणसील तें आईक सादर । अगा **पार्था**! ॥ ५६ ॥ मी सगुण ईश्वर अद्वय । तोचि मी सर्वेही हें निःसंशय । तूंही हें जाणसील मदाश्रय । ज्या प्रकारें तें आतां आईक. ॥ ५७ ॥ चित्त सर्वात्मयोगीं योजे । तथापि मायेचे भास दिसती जे जे । ते ते मी सगुण ऐसी विराजे । भक्ति माझी योगांतही. ॥ ५८ ॥ योजित असोनि योग । घडे माझा भक्तियोग । योग भक्ति दोहींचा संयोग । एकेचि समयीं. ॥ ५९ ॥ याकारणें योग योजितां । मी सगुण ऐसें चराचर भूतां । मद्रूप पाहसी तें आतां । अगा **पार्था**! आईक. ॥ ६० ॥ अर्थ उकलला ऐसे परी । भावार्थ प्रतिपदीं हरी । सुचवितो यावरी । कांहीं विशद बोलावा. ॥ ६१ ॥ योग तरी योजिसी । त्या योगीं मज समग्रत्वें पाहसी । ज्या ज्ञानें ऐसा प्रवीण होसी । तें आइक म्हणतो हा अर्थ. ॥ ६२ ॥ तरी सर्वत्र दिसे ब्रह्म । हा सर्वात्मयोग परम । याही अनु-

१. सर्वत्र ब्रह्म पहाण्यांत.

भवावरि श्रम । हा किमर्थ ? ॥ ६३ ॥ किं त्रिगुणीं दिसे निर्गुण । मग तेंचि सर्वेही ब्रह्म सगुण । पाहावें हें न जाणे जरी निपुण । तरी काय उणें अनुभवीं तयाच्या ? ॥ ६४ ॥ ऐसें म्हणेल पार्थ । तरी हे गोष्टी यथार्थ । परी साधूनिही चतुर्थ पुरुषार्थ । भक्ति नाहीं साधली तयातें. ॥ ६५ ॥ योगियांतही तो योगी थोर । जो योगी होऊनि सगुणीं सादर । हें पूर्वाध्यायाच्या अंतीं सर्वेश्वर । सिद्धांतरूपें बोलिला. ॥ ६६ ॥ तरी योगीही होउनी । जरी लागे सगुणमात्र-भजनीं । तरी जतन होय जो मनीं । ठसा योगाचा. ॥ ६७ ॥ कीं भक्तिसुखापुढें जया । मोक्षही नलगे तया । काय करावी घेऊनियां । योगसिद्धी ? ॥ ६८ ॥ आणि थोरपण आलें तेथें । कीं योग असोनि भक्ति जेथें । यालागीं बोलणें लागलें एथें । ऐसें श्रीकृष्णासी. ॥ ६९ ॥ कीं माझेठायीं आसक्त मन । म्हणजे मी जो साकार कमलनयन । त्या माझेंचि भजन चिंतन । करी लंपट होउनी. ॥ ७० ॥ ऐसें माझे ठायीं । मन आसक्त लंपट माझे पायीं । त्या संयोगीं सगुण दावूनि या उपायीं । दोन्ही साधती ऐसें करावें. ॥ ७१ ॥ कीं भक्ति नुसती ज्ञानाविण । न ठाउकी स्वात्मखूण । त्यास निर्गुण न कळतां सगुण । काय कळे. ॥ ७२ ॥ निर्निमित्त आपली प्रीती । आयता आत्मा भक्ति आयती । अविद्येनें पडली भ्रांती । हें भक्तिरहस्य न कळे तयातें. ॥ ७३ ॥ तोही आत्मा कळे । आणि चित्त योगीं न वळे । चित्स्वरूपीं न मिसळे । तोंवरि न तुटे अविद्यासंस्कार. ॥ ७४ ॥ एवं योगाचा ठसा पडे । तरीच भक्तिसुख सांपडे । ते भक्ति तरी म्हणावी कीं घडे । जरी भजन सगुणाचें. ॥ ७५ ॥ अन्यथा निर्गुणोपासक । होतां फळीं क्लेश अधिक । ज्ञानी योगी सगुणसेवक । श्रेष्ठ सर्वांत हे पदवी. ॥ ७६ ॥ स्वयत्नें तरों हा निश्चय । क्लेशें चित्त करिती चिन्मय । भक्तांस सगुणाचा आश्रय । योगसिद्धि अनायासें यास्तव. ॥ ७७ ॥ अत एव या भावेंकरूनी । या श्लोकीं मदाश्रय म्हणोनी । योगिया भक्तांचें विशेषण वदोनी । आईक म्हणतो आपलें समग्रत्व. ॥ ७८ ॥ कीं योग योजूनि मदाश्रय । ज्यास आश्रय मी जगदाश्रय । ऐसा होऊनि तूं निःसंशय । सर्व मी ऐसें जे रीती जाणशी. ॥ ७९ ॥ तैसें सांगेन तुजला । आइक त्या माझ्या बोला । परी त्या समग्र विश्वरूपा मला । पाहाणें न घडे योगावांचूनी. ॥ ८० ॥ आणि योग भक्तीवांचुनि । तो योगी भक्त नव्हे म्हणोनी । योगातें योजित असोनी । समग्रातें मातें ये रीती जाणसी. ॥ ८१ ॥ योजीत असोनि योगातें । जे रीती जाणसी समग्र मातें । तें आइक म्हणतां

एथें । न घडे अर्थ यावेगळा आणिक. ॥ ८२ ॥ कीं सर्व ब्रह्म जाणे । योग योजणें त्यातेंचि बाणे । ऐसें असोनी श्रीकृष्ण म्हणे, । **'योगं युंजञ्ज्ञास्यसि'** म्हणोनी. ॥ ८३ ॥ योग योजीत असोनी । समग्रातें मातें जाणसी म्हणोनी । म्हणतां विरोध वचनीं । प्राप्त जाला. ॥ ८४ ॥ तरी सर्वात्मत्वें योगातें । योजितां चराचरातें । माझीं सगुणरूपें म्हणोनी मातें । जे रीती जाणसी तें आईक. ॥ ८५ ॥ विरोध ऐसा परिहरे । अन्यथा वाक्यार्थ एथें विखरे । जे निर्मत्सर पाहती बरे । ते मानिती याचि अर्थातें. ॥ ८६ ॥ योगशब्दें योगव्यतिरेक । समग्रत्वें अन्वयाचें कौतुक । व्यतिरेक योजीत एकीं अनेक । हा अन्वय बोलतो जरी म्हणावा. ॥ ८७ ॥ तरी व्यतिरेक आणि अन्वय । दोंपरी अद्वैत निश्चय । करूनि होऊनि निःसंशय । मग योग योजूं तो भलता. ॥ ८८ ॥ व्यतिरेकयोगीं मन । करूं लागतां विषयचिंतन । तेथेंच आत्मत्वाचें अवलोकन । करूनि मन योजावें स्वरूपींच. ॥ ८९ ॥ हें पूर्वाध्यायांत । **'यतो यतो निश्चरति'** या श्लोकें भगवंत । बोलिला तेव्हां असावा विदित । अन्यबोध व्यतिरेक योगियातेंही. ॥ ९० ॥ व्यतिरेक आणि अन्वय । द्विविध जाणोनि अद्वय । मग योगी करूनी चित्त तन्मय । दोहीं मधूनि योगी योजी भलतिया एकीं. ॥ ९१ ॥ विना व्यतिरेक न कळे अन्वय । विना अन्वय न कळे अद्वय । नव्हतां गुरुमुखें हे दोन्ही निश्चय । बोध कैचा ? ॥ ९२ ॥ नाहीं अद्वैतबोध । तोंवरी वृथा वृत्तिनिरोध । कीं नाना द्वैत जडविरोध । केला असे अविद्येनें. ॥ ९३ ॥ तोंवरी अविद्याच नाहीं गेली । जों अन्वयाची न कळे किल्ली । अविद्यासंस्कारभंगार्थ लागली । साधणें योगसिद्धि अगत्य. ॥ ९४ ॥ एवं व्यतिरेक योग योजित । समग्रातें मातें जाणसी निश्चित । म्हणूनि बोलतो भगवंत । हा अर्थ न घडे सर्वथा. ॥ ९५ ॥ आतां योगातें योजित । म्हणजे योगाचा अभ्यास करित । समग्रातें मातें जाणसी तें भगवंत । आइक म्हणतो ऐसें कोणी बोलती. ॥ ९६ ॥ त्या टीकेचा भाव ये रीती । कीं तेव्हां जो साधक त्याप्रती । सगुणत्वें सांगे श्रीपती । न बोलतो सिद्धांतें. ॥ ९७ ॥ साधकास उपदेश यालागीं । न भजती सगुणातें सिद्ध योगी । म्हणूनि ते या प्रसंगीं । वाखाणी ऐसें. ॥ ९८ ॥ तरी या श्लोकामागील जो श्लोक । पूर्वाध्यायांत तेथें उत्तमश्लोक । बोलिला त्याचा बरा अर्थावलोक । करितां साधक यातें न म्हणावें. ॥ ९९ ॥ कीं योगी थोर सकळांत । तैशाही योगियांत । भक्त थोर म्हणे भगवंत । ते तों योगीं न म्हणवती साधक. ॥ १०० ॥ जो सिद्ध योगनिष्ठ ।

तोचि सर्वांत बोलिला वरिष्ठ । त्या तैशाही वरिष्ठांमध्यें श्रेष्ठ । स्वभक्त योगी बोलिला. ॥ १०१ ॥ ज्यांत हा श्रेष्ठ बोलिला । सिद्धचि म्हणावें त्याला । तैसियासही साध्यांश उरला । भक्ति अलंकार योगसिद्धीचा. ॥ १०२ ॥ म्हणूनिया पुढिलिया श्लोकांत । अर्जुनातें म्हणे भगवंत । कीं तूं योग योजित । समग्रातें मातें जाणसी तें आइक. ॥ १०३ ॥ कीं सिद्ध जरी जाला । योग योजीत असावें लागे त्याला । तैसा तूं योग योजीत मला । समग्रत्वें जाणसी जैसा तें आइक. ॥ १०४ ॥ या अर्थें पूर्वश्लोकोक्त । सिद्ध होतो कीं पक्क योगी आणि भक्त । तो योगियांत अत्यंत युक्त । आणि मज संमत म्हणे श्रीकृष्ण. ॥ १०५ ॥ पुढें आर्त जिज्ञासु अर्थार्थी ज्ञानी । ज्ञानी भक्त त्या तिघांहूनी । श्रेष्ठ माझा आत्मा म्हणोनी । याच अध्यायांत बोलेल. ॥ १०६ ॥ तेथेंही भक्त जो ज्ञानी । तो ज्ञानसिद्धचि बोलावा म्हणोनी । मागील पुढील विचार पाहोनी । तेथें सिद्ध योगीच बोलावा. ॥ १०७ ॥ कीं सर्वांत थोर ज्ञानी । तोही भक्त तरी अतिश्रेष्ठ म्हणोनी । श्रीकृष्ण म्हणे यावरूनी । एथें सिद्ध योगीच बोलावा. ॥ १०८ ॥ सर्वांत बरा मानव । त्यांत बरें रूप अभिनव । त्यांतही अलंकारादिवैभव । ज्यास तो बरा अत्यंत. ॥ १०९ ॥ तैसा ज्ञानी सर्वांमध्यें श्रेष्ठ । त्यांत थोर योगनिष्ठ । त्या योगियांत वरिष्ठ । जरी योगीं योजी सगुणभक्ती. ॥ ११० ॥ याकारणें एथें भगवंत । म्हणे कीं तूंही योगयोजित । सर्वही मी ऐसें मातें निश्चित । जाणसी जैसें तें आइक. ॥ १११ ॥ कीं **'वासुदेवः सर्वमिति । स महात्मा सुदुर्लभः'** ऐसें याचंप्रती । याच अध्यायीं जगत्पती । बोलणार ऐसें पुढेंही. ॥ ११२ ॥ असो हा अति ग्रंथविस्तार । हें पुढें बोलणें असे वारंवार । प्रस्तुत **'पार्था!'** म्हणूनि यदुवीर । या श्लोकीं या नांवें आळवी. ॥ ११३ ॥ कीं पृथा कुंती आपुली आत । पार्थ म्हणजे तिचा तूं सुत । तीस असोनिही ज्ञान अत्यंत । असे ऐसीच भक्ति माझी. ॥ ११४ ॥ तुझी जननी पृथा ते । मातें भजोनिही हेंचि मागते । ऐक्यांत अद्वैतभजनीं दे म्हणते । भक्ति तुझी. ॥ ११५ ॥ तूं तिचाच सुत । आणि सखा माझा अत्यंत । म्हणोनि सर्वात्मयोगांत । भक्ति माझी देत असें हा भाव. ॥ ११६ ॥ कीं ध्यानीं कुंती सदा । ऐसी भक्ति मागे मुकुंदा । ते प्रत्यक्षही एकदां । बोलिली ऐसें भागवतीं. ॥ ११७ ॥

भागवतश्लोक—**'त्वयि मेऽनन्यविषया मतिर्मधुपतेऽसकृत् ।**
रतिमुद्वहतादद्धा गंगेवौघमुदन्वति ॥'

मधुकुळ माझें माहेर । मधुकुळीं तयांत सर्वेश्वर । अवतरलास या भावें

गंभीर। कुंती म्हणे, 'अगा मधुपते!' ॥ ११८ ॥ म्हणूनि म्हणे कुंती। कीं, 'अगा श्रीमधुपती!। मी मागतें ऐसी प्रीती। तुझे ठायीं दे मला. ॥ ११९ ॥ कीं अन्यत्वें कांहीं विषय। न स्फुरे, स्फुरे अद्वय। ऐसी माझी बुद्धि निःसंशय। धरो प्रीति तुझी पुनः पुनः ॥ १२० ॥ ऐसी कुंती बोलिली। परि बोलोनि मागुती शंकली। कीं विशद न बोलतां आपुली। दिसेल वाणी विरुद्ध. ॥ १२१ ॥ कीं आत्मत्वें ऐक्य जाणे। सर्वात्मत्वें अद्वैत बाणे। त्या बुद्धीस म्हणती शहाणे। अनन्यविषया म्हणोनी. ॥ १२२ ॥ ऐसी अनन्यविषया बुद्धी। जीस बाणली अद्वैतसिद्धी। वारंवार प्रीतिसमृद्धी। तीस भगवंतीं केंवि घडे. ॥ १२३ ॥ शंका ऐसी म्हणोनि। गंगासमुद्र दृष्टांत देऊनि। श्लोकाच्या चतुर्थ चरणें करूनी। हे शंका परिहरिते. ॥ १२४ ॥ कीं, 'अगा श्रीरंगा!। सागरीं ऐक्य पावोनि गंगा। मागुती आपुल्या जळाच्या तरंगा। वारंवार समुद्रीं मेळविते. ॥ १२५ ॥ वस्तुतः पाहतां उदक। समुद्र नद नद्या अनेक। त्यांत भेद हरूनिही जाली एक। सागरीं गंगा मिळोनी. ॥ १२६ ॥ तथापि वरिच्यावरी। सागरीं मिसळती लहरी। कुंती म्हणे, 'ते हरी!। भक्ति ऐसी मज देईं. ॥ १२७ ॥ एकदेशी दृष्टांत। परि भाव ऐसा यांत। कीं मेघबिंदुही समुद्रांत। होतीच ऐक्य. ॥ १२८ ॥ मुमुक्षु तैसा निर्गुणी। मिळे परि त्या एकपणीं। भक्ति न घडे ज्ञानी सगुणीं। भक्ति अद्वैतबोधें करिती. ॥ १२९ ॥ ते गंगा समुद्ररीती। भक्ति अजी मधुपती!। दे मज म्हणूनि कुंती। प्रार्थी ऐसें. ॥ १३० ॥ ते कुंतीचें नांव पृथा। म्हणोनि तिच्या पुत्रा पार्था। तितें देऊनियां अर्था। तिच्या संततीसही देतसे. ॥ १३१ ॥ 'अगा पार्था!' म्हणोनी। या भावेंकरूनी। या श्लोकीं आळवूनी। तिनें मागितलें तें यातेंही देतसे. ॥ १३२ ॥ आतां यानंतर। जें ज्ञान सांगेन म्हणतो ईश्वर। त्याचा ऐसा विशद निर्धार। करूनि बोलतो या श्लोकीं. ॥ १३३ ॥

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः।
यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २ ॥

अगा! निर्गुण निखळ एक। कळे ज्ञान तें व्यतिरेक। त्या एकीं अनेक अनेकीं तें एक। हें विज्ञानविशिष्ट ज्ञान. ॥ १३४ ॥ या विज्ञानासहित ज्ञान। पावोनि मुक्त झाले मुमुक्षु जन। परि समग्रत्वें माझें सगुणभजन। न घडे तयां. ॥ १३५ ॥ ते सर्वज्ञ विगतकिल्बिष। परि जाणण्यांत कांहीं असे विशेष। तो राहिला कीं जग अशेष। सगुणमूर्ति ईश्वराची न समजले. ॥ १३६ ॥

ज्ञानविज्ञानसहित । त्यांस होऊनि गुह्य अत्यंत । जें शेष राहिलें तेंही निश्चित । तुज मी हें आतां सांगतों. ॥ १३७ ॥ या भावें म्हणे भगवंत । कीं ज्ञानविज्ञानासहित । तें अशेष सांगेन जें अत्यंत । गुह्य शेष तेंही न ठेवितां. ॥१३८॥ या अशेषपदेंकरूनी । जें गुह्य शेष वदतों तेंही म्हणोनी । पूर्वार्धी ऐसें वदोनी । स्पष्ट बोलतो उत्तरार्धे. ॥ १३९ ॥ अगा! जें पूर्वार्धे करूनी । बोलिलों तूतें सांगेन म्हणोनी । तें ऐसें कीं जाणोनी । या जगीं जाणणें कांहीं उरेना. ॥ १४० ॥ इह म्हणजे या जगीं । ब्रह्मचि सर्वात्मयोगीं । देखिलें जरी तरंगीं। समुद्र जैसा. ॥ १४१ ॥ तरी तरंगाचा आकार । तो नव्हे सागर । तैसें चराचरीं ब्रह्म परि चराचर । रूप माया मिथ्या ब्रह्म नव्हे. ॥ १४२ ॥ निर्गुणोपासकां निर्गुण । अपेक्षित आणि न लगती मायागुण । हा मायाविलास स्वयें आपण । सगुण ईश्वर ऐसें त्याला कळेना. ॥ १४३ ॥ ते मायेचे तिन्ही गुण । स्वयें केवळ देखती निर्गुण । कीं अलंकार तितकें सुवर्ण । ऐसें जरी जाणती. ॥ १४४ ॥ तथापि होती अलंकार । त्यांत सोनें निर्विकार । तेव्हां करणें लागला निर्धार । कीं ते शक्ति सुवर्णाची म्हणोनी. ॥ १४५ ॥ तैसें ब्रह्म चराचरीं । सोनें जैसें अलंकारीं । द्वैत कांहीं नसे परी । तें चराचराकार माया म्हणती. ॥ १४६ ॥ ते निर्गुण मात्राचे उपासक । त्यांस निर्गुणचि पाहिजे एक । मायाविलास जे अनेक । त्यांस न घडे उपासना त्याची. ॥१४७॥ हें उणेंपण एक अद्वैतभजनीं । कीं मायाविलास ईश्वर म्हणोनी । हें रहस्य त्यांस न कळोनी । या जगीं अंश उरला जाणावयाचा. ॥ १४८ ॥ जरी त्याचें ज्ञान दिव्य । या जगीं उरलेंचि कांहीं ज्ञातव्य । तेथें कारण हें कीं नसे सेव्य । सगुणत्वें ईश्वर तयाला. ॥ १४९ ॥ इत्यादि भाव पोटीं । तों कृष्ण म्हणे अगा किरीटी! । मद्रूप पाहतां ब्रह्मांडकोटी । ज्ञातव्य न उरे कांहींच. ॥ १५० ॥ याकारणें सांगेन म्हणोनी । जें बोलतो प्रतिज्ञा करूनी । तें ऐसें असे जें जाणोनी । ज्ञातव्य कांहीं उरेना. ॥ १५१ ॥ आणिक जाणणें असे कांहीं । ऐसी उरी ज्यांत नाहीं । ऐसें सगुणत्वें माझें ज्ञान तेंही । तुजला आतां सांगतों. ॥ १५२ ॥ कीं उंच आणि नीच । मूढास दिसे प्रपंच । ज्यास हें ज्ञान कळलें साच । त्यास बरें वाईट सर्वही सर्वोत्तम. ॥ १५३ ॥ जीवांची जे अविद्या । तेही ईश्वराची विद्या । विश्वरूपें त्या विश्ववंद्या । पाहती तेचि धन्य. ॥१५४॥ जो पशूंचा धणी । त्या आधीन त्यांची दावणी । बांधणें सोडणें दोहीं गुणीं । तेंचि दिसे. ॥ १५५ ॥ बंध बांधतां करी दावें । तेंचि पशु सोडितां मोक्ष म्हणावें । धन्याचें तों स्वभावें । दोरखंड तें. ॥ १५६ ॥ जीवांस वाटे अविद्या ।

जिवास वाटे विद्या । सर्वेही मिळोनि माया आद्या । ईश्वराची. ॥ १५७ ॥ ऐसें त्याचें ज्ञान । पावूनि करूं लागे ध्यान । तोचि स्वयें जगज्जीवन । जो योग योजीत करी ये रीती भक्ती. ॥ १५८ ॥ त्यास काय जाणणें उरे । ज्यास सर्वेही निर्गुणत्वें स्फुरे । ईश्वरत्वें पाहतां झुरे । त्याज्य मायांशही जो कांहीं. ॥ १५९ ॥ अर्जुनातें हें ज्ञान । सांगों पाहतो कमलनयन । एथें निर्गुणोपासक जन । हें निर्गुणत्वेंचि वाखाणिती. ॥ १६० ॥ जों न कळे निर्गुण । तोंवरी काय कळे सगुण । परि निर्गुण ज्ञानी होऊनिही निपुण । सर्व सगुण पाहे तो भक्त. ॥ १६१ ॥ गीतेच्या शेवटीं मुकुंद । हेंचि अर्जुनातें म्हणेल गोविंद । कीं तुझा माझा हा संवाद । म्हणावा धर्म्य कीं नव्हे निर्धर्म. ॥१६२॥ 'अध्येष्यते च य इमं' म्हणोनी । 'धर्म्यं संवादमावयोः' या श्लोकेंकरूनी । श्रीकृष्णें धर्म्यपद योजूनी । सगुणज्ञानसंवाद सूचविला ॥ १६३ ॥ ज्ञेय निर्गुणचि नुसतें । जरी या गीतेंत असतें । तरी या संवादाचें नाम होतें । निर्धर्मसंवाद म्हणोनी. ॥ १६४ ॥ हा धर्म्यसंवाद । ऐसेंचि म्हणतो गोविंद । कीं निर्गुणज्ञान बोलोनिही मुकुंद । सगुणज्ञान बोलेल त्यावरी. ॥ १६५ ॥ द्वादशीं पुसेल अर्जुन । तेथें ज्ञानीं आणि सगुणभजन । तो थोर ऐसें कमलनयन । म्हणेल म्हणूनी हा धर्म्यसंवाद. ॥१६६॥ आतां धर्मही एथें बोलिला । म्हणोनि म्हणावें धर्म्य याला । तरी मुख्य निर्गुण या गीतेंत जाला । ब्रह्मविद्यायोग यांच दोहींचा. ॥ १६७ ॥ प्रति अध्यायाच्या अंती । 'ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे' म्हणती । कीं ज्ञानाहूनि कर्म श्रीपती । बहुत नीच म्हणे या गीतेंत. ॥१६८॥ 'दूरेण ह्यवरं कर्म' । या श्लोकीं पुरुषोत्तम । ज्ञानापुढें अधमाधम । कर्म म्हणे. ॥ १६९ ॥ संवाद एथें धर्माचा । म्हणूनि धर्म्य म्हणे कृष्णवाचा । हा पक्षही नव्हे साचा । धर्म्य सगुणज्ञान हाचि अर्थ. ॥ १७० ॥ आतां धर्म्यपदाचा अर्थ । पांडित्यबळें अन्यथा केला तरी व्यर्थ । हें धर्म्यपद होतें समर्थ । सगुण ज्ञानाविषयींच. ॥ १७१ ॥ कीं नवमाध्यायांत । 'राजविद्या राजगुह्यं' या श्लोकांत । हें ज्ञान धर्म्य म्हणूनि भगवंत । प्रतिज्ञा करूनि सगुणज्ञान बोलेल. ॥ १७२ ॥ 'पश्य मे योगमैश्वरं' म्हणोनी । या ऐश्वर्यशब्देंकरूनी । हा ईश्वररूपयोग म्हणतां यावरूनी । हा सगुणज्ञानसंवाद हें सिद्ध. ॥ १७३ ॥ एथेंही क्लिष्ट कल्पना । करिती त्या साभिमानजना । द्वादशाध्यायांत या धर्म्यवचना । दाखवितां होती निरुत्तर. ॥ १७४ ॥ कीं 'ये तु धर्म्यामृतमिदं' म्हणोनी । श्रीकृष्ण या श्लोकेंकरूनी । संपूर्ण द्वादशाध्यायार्थ यावरूनी । सगुणज्ञान परम ऐसें बोलेल. ॥ १७५ ॥ हा द्वादशाध्यायांत अंतींचा श्लोक ।

तेथें धर्म्यामृत म्हणे उत्तमश्लोक । करितां अध्यायार्थाचा अवलोक । श्रेष्ठ सगुणभक्ति ज्यांत अत्यंत. ॥ १७६ ॥ ते भक्त ज्ञानहीन । ऐसे म्हणती ते जन । तरी ज्यांस नाहीं ज्ञान । ते ज्ञानियाहूनि श्रेष्ठ केंवि होती. ॥ १७७ ॥ निर्गुण सगुण उपासक । दों वर्गांतही कोण योगवेत्ता अधिक । हें अर्जुनें पुसतां श्रीवत्सांक । म्हणे सगुणोपासक श्रेष्ठ तो. ॥ १७८ ॥ हें असे पुढें बोलणें । एथें धर्म्यपदाकारणें । बोलणें लागलें कीं श्रीकृष्णें । धर्म्यामृतपदें सगुणज्ञान बोलिलें तें ऐसें. ॥ १७९ ॥ द्वादशीं ऐसें धर्म्यामृत । पाठ दुसरा धर्मामृत । दोहींचा अर्थ तोचि निश्चित । परि पाठभेदें शंकित न व्हावें श्रोतयांनीं.॥१८०॥ तैसेंच नवमीं आरंभीं धर्म्यपद । तें ज्ञान सांगोनि गोविंद । हा ऐश्वर्ययोग पाहें म्हणे मुकुंद । आद्यंत एकवाक्यता ऐसी. ॥ १८१ ॥ याकारणें अष्टादशीं गीतांतीं । हा धर्म्यसंवाद म्हणे श्रीपती । तें या सप्तमापासूनि पार्थाप्रती । सगुणज्ञान बोलतो. ॥ १८२ ॥ अत एव होऊनिही ज्ञाननिर्गुण । विरळा हें ज्ञान सगुण । जाणतो म्हणूनि कमलनयन । बोलतो आतां या श्लोकीं.॥१८३॥

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३ ॥

अगा! मनुष्यांचीं सहस्रें अनेक । त्या बहु सहस्रांत कोणी एक । आत्मज्ञानाचा साधक । यत्न करी आत्मज्ञानसिद्ध्यर्थ. ॥ १८४ ॥ ज्ञानार्थ यत्न करिती । त्यांत आत्मज्ञही कोणी होती । आणि सिद्धीतेंही पावती । योगमार्गें. ॥ १८५ ॥ तैशा सिद्धांच्या सहस्रांत । कोणी एक निपुण अत्यंत । विश्व समग्र भगवंत । ऐसें मातें जाणतो. ॥ १८६ ॥ म्हणसी ऐसें कां परी । श्रेष्ठ सर्वांत हें तरी । अपरोक्ष साक्षात्काराहीवरी । अनादि भक्तिपद हें आहे. ॥ १८७ ॥ कर्मयोगावरी । जैसी ज्ञानाची पायरी । कीं चित्तशुद्धि नव्हे तोंवरी । नव्हे आत्मबोध. ॥ १८८ ॥ तो आत्मबोध घडे । तरीच हा भक्तियोग ठायीं पडे । सर्व सगुणब्रह्म ऐसा सांपडे । अनुभव तेव्हां ॥ १८९ ॥ म्हणतो या भावेंकरूनी । **'मां वेत्ति तत्त्वतः'** म्हणोनी । कीं तत्त्वज्ञानावांचूनी । मज सगुणातें नेणवे. ॥ १९० ॥ चित्तशुद्धीविना । ज्ञान जैसें होईना । तैसें मातें जाणवेना । तत्त्वज्ञानावांचूनी. ॥ १९१ ॥ एवं कर्में चित्तशुद्धी । ज्ञान त्याहूनि थोर प्रसिद्धी । त्या ज्ञानें मग हे सगुणज्ञानसिद्धी । आत्मज्ञानाहूनि थोर यास्तव. ॥ १९२ ॥ यालागीं ज्ञानसिद्ध । त्या सिद्धांत कोणी एक ज्ञानवृद्ध । मातें सगुणातें जाणोनि सबुद्ध । होतो भक्तीकरूनी. ॥ १९३ ॥ ऐसी भक्तीची पदवी । नुसती या

ज्ञानाहूनिही बरवी । हे सर्वात्मभक्ति नित्य नवी । या **गी**तेंत श्रेष्ठत्वें वर्णिली. ॥ १९४ ॥ **गी**तार्थ येच रीती । वाखाणावा ऐसें **श्री**पती । स्वयें बोलेल अर्जुनाप्रती । अध्यायांत अठराविया. ॥ १९५ ॥ **'य इदं परमं गुह्यं'** म्हणोनी । या दों श्लोकेंकरूनी । म्हणेल कीं त्याहूनी । प्रिय मज कोणी असेना. ॥ १९६ ॥ कीं हें गुह्य परम । जें मथूनि काढिलें सर्व निगम । माझे भक्त भागवतोत्तम । त्यांत जो वर्णी. ॥ १९७ ॥ प्रिय त्याहूनि या पृथ्वीवरी । कोणी नसे न होणार यापरी । भक्ति थोर करूनि जरी । वाखाणी या **गी**तेतें. ॥ १९८ ॥ **'भक्तिं मयि परां कृत्वा'** म्हणोनी । हा अर्थ या चरणेंकरूनी । दाखविला कीं सर्वांहूनी । भक्ति थोर मी बोलिलों या **गी**तेंत. ॥ १९९ ॥ सर्वज्ञ हें भविष्य जाणे समर्थ । कीं यथारुचि **गी**तार्थ । वर्णितील परि यथार्थ । भाव आपला विरळा समजेल. ॥ २०० ॥ म्हणूनि हे अष्टादशीं खूण । स्पष्ट दावील आपण । कीं प्रिय मज तो निपुण । भक्त थोर करूनि वर्णी **गी**तेंत. ॥ २०१ ॥ ते भक्ति माझेठायीं म्हणोनी । **शे**षशायी म्हणे यात्ररूनी । सर्वात्मयोगीं सगुणत्वेंकरूनी । भक्ति चराचररूपीं मूचवी ॥ २०२ ॥ जे या रहस्यातें नेणती । ते हा चरण अन्यथा वाखाणिती । **'भक्तिं मयि परां कृत्वा'** एथें म्हणती । भक्ति माझेठायीं करूनि मज पावेल. ॥ २०३ ॥ भक्ति करूनि भलता । **भ**गवंतास पावेल तत्त्वता । **गी**तार्थकथनाचा आतां । काय महिमा वर्णील? ॥ २०४ ॥ इत्यादि अर्थ अमगळ । पुढें उडतील सकळ । एवं **गी**तेंत म्हणे **मे**घनीळ । भक्ति थोर करूनि वाखाणावी. ॥ २०५ ॥ आतां विश्व सर्वही सगुण । हें कळावया रहस्यखूण । अपरा परा प्रकृति आपल्या आपण । दोन्ही बोलतो दों श्लोकीं. ॥ २०६ ॥

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥

पृथ्वी आप तेज वायू व्योम । हीं पंच भूतें मन षष्ठ बुद्धि सप्तम । यांसह अहंकार अष्टम । ऐसी अष्टधा भेद पावली. ॥ २०७ ॥ हे माझी प्रकृती । हे अष्टभेद जिचे दिसती । ते आठही पाहतां असती । माया मात्र. ॥ २०८ ॥ माझी शक्ति माया । तेचि प्रकृति म्हणावी **ध**नंजया! । इचें तत्त्व कळे तया । हे नाहींच मी असें. ॥ २०९ ॥ मृगजळाचे कल्लोळ । त्यांचें पाहतां मूळ । कल्लोळ अवघे मृगजळ । तेही पाहतां असे तेज मात्रचि सूर्याचें. ॥ २१० ॥ मुकुट कुंडलादि विकृती । ते सकळ सुवर्णाचिच प्रकृती । ते प्रकृति आणि

नाना आकृती । सोनेंचि अवघें. ॥ २११ ॥ होऊनि नाना अलंकार । सुवर्णत्वीं नसे विकार । कनकीं सामर्थ्य एतत्प्रकार । ते शक्ति प्रकृति त्या सुवर्णाची. ॥ २१२ ॥ दुधाचें झालें दहीं । दूधपण त्या दधिपणीं नाहीं । सुवर्णासारिखें कांहीं । सामर्थ्य दुग्धास म्हणवेना. ॥ २१३ ॥ याकारणें कनकीं । अद्भुत शक्ति मानावी कीं । नानाप्रकारें मिरवूनि लोकीं । कनकत्वीं न लागे विकार. ॥ २१४ ॥ यालागीं जितके आकार । ते सुवर्णशक्तीचेचि विकार । त्या विकारीं निर्विकार । उघडेंचि सोनें. ॥ २१५ ॥ जैसी सुवर्णशक्ति प्रकृती । त्या प्रकृतीच्या विविध विकृती । तैसी माझी प्रकृति आकृती । पावली भेद अष्टधा. ॥ २१६ ॥ हेच अष्टधा प्रकृती । स्थावरजंगमाच्या आकृती । प्रकृतीच्या तेवीस विकृती । याच अष्टभेदांत. ॥ २१७ ॥ पृथिव्यादि पंचभूतें जेथें । शब्द स्पर्श रूप रस गंध तेथें । एवं दहाही इंद्रियें येथें । अहंकारांत. ॥ २१८ ॥ कीं कारण अहंकार । तेथें कार्य दश इंद्रियविकार । मीं पाहतों ऐकतों इत्यादि प्रकार । दहा भेद एका अहंकाराचे. ॥ २१९ ॥ एवं तत्त्वें एकवीस । मन बुद्धि मिळोनि तेवीस । बुद्धि तेंचि महत्तत्त्व कार्य कारणास । भेद नसे. ॥ २२० ॥ महाभूतादि तत्त्वें चोवीस । अध्यायीं त्रयोदशीं त्यांतही तेवीस । बोलेल पुढिल्या श्लोकीं **श्री**निवास । तें परतत्त्व चोविसावें अव्यक्त ॥ २२१ ॥ या चोविसांचें क्षेत्र जेथें । इच्छा द्वेषादि मनोमळ तेथें । हें त्रयोदशीं त्यांत एथें । क्षेत्र या नवी प्रकृतींत दाविलें. ॥ २२२ ॥ त्यांत नववी परा प्रकृति ते । क्षेत्रज्ञाकडे लागते । एवं हे नवविधा प्रकृति दाविते । चोवीस तत्त्वें. ॥ २२३ ॥ जेवढीं पहावीं क्षेत्रें । त्यांत हीचि विचित्रें । किंवा पृथिव्यादि भूतमात्रें । भेद अवघे प्रकृतीचे. ॥ २२४ ॥ प्रकृतिभेद कनकाचे । ते कनकावेगळे न निघती साचे । आकार तैसे चराचराचे । स्वरूपावेगळे न निघती. ॥ २२५ ॥ इत्यादि भाव पोटीं । तों कृष्ण म्हणे, 'अगा किरीटी ! । रचल्या ब्रह्मांडाच्या कोटी । ते अष्टभेद पावली प्रकृति माझी.' ॥ २२६ ॥ आतां यानंतर श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त सुज्ञलोक । परिसोत आधीं. ॥ २२७ ॥ मायाशक्तीकरूनी । ब्रह्मीं उपजले भेद दोनी । त्यांत जड भेद टाकिला निषेधूनी । अष्टधा प्रकृति बोलतां ॥ २२८ ॥ आतां सत्त्वचिच्छक्ती । त्यांत चिदंशा जीवाची अभिव्यक्ती[1] । एका सूर्याच्या नाना व्यक्ती । जैशा नाना उदकांत. ॥ २२९ ॥ सूर्य गगनीं एक । प्रतिबिंबांश त्याचे अनेक । त्या अनेकत्व भेदास

१. चिद्रूप अंश जीव त्याचें प्रगटणें.

उदक । निमित्त जैसें. ॥ २३० ॥ तैसें सत्त्वचित्त । चिदंशभेदाचें निमित्त । ते नवमी प्रकृति अच्युत । बोलतो आतां या श्लोकीं. ॥ २३१ ॥

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥

पूर्वश्लोकीं **पां**डववीरा । प्रकृति बोलिलों ते अपरा । विलक्षण तीहूनि हे परा। सांगतों तेही माझी प्रकृति जाण. ॥ २३२ ॥ थोर ते परा म्हणावी । नव्हे परा ते अपरा गणावी । परा थोर ऐसी जाणावी । कीं जीवत्व पावली चिदंशें. ॥ २३३ ॥ घटस्थानीं अपरा । जळस्थानीं परा । सूर्याचा प्रकाश दुसरा । ज्या जळीं. ॥ २३४ ॥ प्रकाश जैसा घटास नसे । तैसा जळासही प्रकाश न दिसे । तथापि ज़ळ सगरसे । सूर्यप्रतिबिंबप्रकाशीं. ॥ २३५ ॥ जळ प्रकाशसहित । होऊनि घटातें असे प्रकाशित । तैसें सत्त्व निर्मळ अत्यंत । परा प्रकृतीरूप जाणावें. ॥ २३६ ॥ कीं त्यांत चैतन्य प्रतिबिंबांश । निर्मळत्वें करी प्रवेश । ते त्याकरितां होऊनि सप्रकाश । प्रकाशी अपरा प्रकृतिभेदातें. ॥ २३७ ॥ म्हणूनि ते जीवभूता । परा प्रकृति गा **पं**डुसुता ! । म्हणे जगद्गुरु ज्ञानदाता । ऐसें जाण तूं तीतें म्हणोनी. ॥ २३८ ॥ प्रत्यक्षही पाहतां लोकीं । सूर्यप्रतिबिंब ज्या उदकीं । तो प्रतिबिंब सूर्य तें जळचि कीं । जालें प्रकाशें सूर्याच्या. ॥ २३९ ॥ यालागीं जीवभूता म्हणिजे । प्रतिबिंबांशें जीवेंचि सजीव जाली जे । तथापि तीमाजी विराजे । जीव प्रतिबिंब ईश्वराचा. ॥ २४० ॥ सूर्यप्रतिबिंबें जळ । स्वयेंचि सूर्यरूप जालें केवळ । तरी त्यांत जें असे झळझळ । तें सूर्याचें प्रतिबिंब. ॥ २४१ ॥ हें युक्तिसिद्ध । हेंचि **गी**तेंत पुराणीं प्रसिद्ध । **'ममैवांशो'** म्हणूनि शुद्ध । पंचदशीं वदेल **भ**गवंत. ॥ २४२ ॥ **'ममैवांशो'** या श्लोकीं । श्रीकृष्ण म्हणेल जीवलोकीं । जीवभूत म्हणिजे जीव जाला कीं । उपाधियोगें पावला जीवत्व. ॥ २४३ ॥ जीवलोक सत्त्वोपाधि जाणावा । चिदंश त्यांत जीवभूत जीव जाला म्हणावा । प्रकृति जीवभूता हा शब्दही वाखाणावा । येचि रीती. ॥ २४४ ॥ अंश जीवभूत ईकरितां । हे जीवभूता त्यांसि मिसळतां। एवं जीवत्व पाहतां । योगें याच दोन्हींच्या. ॥ २४५ ॥ ऐसें असोनि कोणी म्हणती । कीं क्षेत्रज्ञ चिदंश त्यातें **श्री**पती । म्हणतसे परा प्रकृती । तरी अर्थ ऐसा अयुक्त. ॥ २४६ ॥ पूर्वप्रकृतीतें अपरा । या प्रकृतीतें म्हणे परा । जडा प्रकृतीचा एकसरा। जीव चिदंश कैंवि होय. ॥ २४७ ॥ असो तें आतां हे कां परा । आणि ते कां म्हणावी अपरा । म्हणूनि हेतु बोलतो बरा । चतुर्थ चरणीं. ॥ २४८ ॥

चतुर्थ चरण—'ययेदं धार्यते जगत् ।'

कीं जे प्रकृतीकरूनी । हें जग धरिजेतें म्हणूनी । हे परा थोर अपरेहूनी । प्रकृति माझी. ॥ २४९ ॥ अर्थ इतकाच परी । विशद बोलावा या उपरी । कीं ईकरूनि म्हणतो हरी । हें जग धरिजेतें म्हणोनी. ॥ २५० ॥ तें धरणें जगाचें कैसें । तरी कल्पिलें नगर जैसें । मनें कल्पूनि मनेंचि धरिजे ऐसें । धरिजेतें परेनें ॥ २५१ ॥ तें जग सकळही अपरा । तें अपरेतें कल्पूनि धरिले परा । याप्रकारें धरिजेतें चराचरा । म्यां ईश्वरें परा प्रकृतीकरूनी. ॥ २५२ ॥ एवं ईश्वराची शुद्ध सत्त्वप्रकृती । तीपासूनि तिन्ही गुण प्रगट होती । नगर मनें कल्पिजे ये रीती । त्रिगुणसृष्टि हे समस्त. ॥ २५३ ॥ ते अष्टधा वर्णिली अपरा । त्यांत पंचभूतें तमाचा पसारा । रज इंद्रियें गुण तिसरा । तें मिश्रसत्त्व मनबुद्धि. ॥ २५४ ॥ आठवा अहंकार उरला । तो त्रिविध सृष्टींत आला । यांत पांचभौतिक शरीरीं बोलिला । तामस सृष्टींत तामस अहंकार. ॥ २५५ ॥ इंद्रियें राजसें म्हणोनी । राजस अहंकार यांस अभिमानी । बुद्धींत आणि मनीं । या सत्त्वसृष्टींत सात्विक अहंकार. ॥ २५६ ॥ मी कृश मी स्थूळ । इत्यादि तामस अहंकारकल्लोळ । मी पाहतों चाखतों हुंगतों हे खेळ । राजस अहंकाराचे. ॥ २५७ ॥ मी ऐसें कल्पितों । मी ऐसा निश्चय करितों । विलास इत्यादि पाहतों । सात्त्विक अहंकार. ॥ २५८ ॥ होतां गुरुकृपादृष्टी । अनात्मत्वें निषेधितां या त्रिगुणसृष्टी । आत्मानुभव ये ज्या दृष्टी । ते जीवभूता परा प्रकृति शुद्ध सत्त्व. ॥ २५९ ॥ ते त्रिगुणसृष्टीस पाहे । तोंवरी तीस जीवत्व आहे । प्रत्यग्दृष्टि पाहतां राहे । स्थिर होऊनि बिंबस्वरूपीं. ॥ २६० ॥ परतोनि पाहे जेधवां । अधिष्ठानीं मिळे तेधवां । हे परा प्रकृति मानवां । न कळे गुरुकृपेवांचूनी. ॥ २६१ ॥ ज्या परा प्रकृतीनें ईश्वरत्व । अपरेस या तिचें अंशत्व । जें त्रिगुणावेगळें शुद्ध सत्त्व । ते हे परा. ॥ २६२ ॥ हे व्यतिरेकबोधीं ये रीती । अन्वयबोधींही हेचि प्रकृती । चराचरा जडा आकृती । चिद्रूप देखे. ॥ २६३ ॥ हे ज्या परेचा अंश । त्या परेकरूनि जगदीश । प्रकृति अपरा हृषीकेश । कल्पूनि धरितो साक्षित्वें. ॥ २६४ ॥ कीं कल्पनेनेंचि सृष्टि घडी । कल्पनेनेंचि पाळी मोडी । साक्षित्वावांचूनि एकी काडी । कल्पिली दिसेना. ॥ २६५ ॥ तोचि कल्पिला पदार्थ असे । कीं साक्षित्वदृष्टि जों दिसे । एवं विश्वकल्पना उल्लसे । साक्षित्वांत. ॥ २६६ ॥ शुद्धब्रह्मीं साक्षित्व । न घडे जेथें निर्गुणत्व ।

---

१. प्रकृतीमुळें.

एवं हे परा शुद्ध सत्त्व । साक्षित्व या परा प्रकृतीकरूनी. ॥ २६७ ॥ एवं या जगाचें धरणें । घडे साक्षित्वाच्या गुणें । म्हणूनि कृष्ण म्हणे कीं जिणें । म्यां धरिजे तें हें जग. ॥ २६८ ॥ हें जग जीकरूनी । धरिजे ते परा म्हणोनि । जाण माझी प्रकृति ऐसें बोलोनी । पुढिलिया श्लोकीं हेंचि विशद वदेल. ॥ २६९ ॥ जीवभूता प्रकृती । म्हणतां सूचवी श्रीपती । कीं हे चिच्छक्ति नुसती । नव्हे द्रव्यशक्ति अथवा क्रियाशक्ति. ॥ २७० ॥ चराचर द्रव्यशक्ती । इंद्रियग्राह्य ते क्रियाशक्ती । ऐसें म्हणावें तरी युक्ती । कुंठित येथें होतसे ॥ २७१ ॥ कीं विना अंतःकरण । इंद्रियातें नव्हे स्फुरण । जग इंद्रियें या सर्वांचें धारण । अंतःकरणें घडों शके. ॥ २७२ ॥ अंतःकरण चिच्छक्ती । शुद्धसत्त्वाची अभिव्यक्ती । ते परा प्रकृति कीं भगवदुक्ती । जीवभूता म्हणे परेतें. ॥ २७३ ॥ जीवोपाधि शुद्धसत्त्व । त्यातेंचि अंतःकरणत्व । हें अंश ज्याचा ते अव्यक्ततत्त्व । ते पराप्रकृति शक्ति ईश्वराची. ॥ २७४ ॥ जीवीं जीवोपाधि हे म्हणावी । परी ते अंशरूपें गणावी । ईश्वरीं हेचि जाणावी । ईश्वरशक्ती. ॥ २७५ ॥ हें जग या प्रकृतीकरूनी । धरिजेतें म्हणतो यावरूनी । स्थिति सूचवूनि ईजपासूनी । सृष्टीही म्हणतसे या श्लोकीं. ॥ २७६॥

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

हे सकळ भूतांची योनी । सकळ भूतेंही उपजती इजपासूनी । ज्याची उत्पत्ति जेथूनी । त्याची ते योनि ऐसें म्हणावें. ॥ २७७ ॥ इजपासूनि उत्पत्ती । सर्व भूतांची ये रीती । तूं जाण म्हणे श्रीपती । गहन भावें. ॥ २७८ ॥ कीं चराचरें भूतें । तूंही कल्पूनि बहुतें । पाहे आणि प्रकृतीतें । जाण अंशरूपें पराच हे म्हणोनी. ॥ २७९ ॥ आणि **'इति उपधारय'** म्हणोनी । **'उपधारय'** या शब्देंकरूनी । गहन भाव सूचवूनी । जाण म्हणे अनुभवें. ॥ २८० ॥ 'इति' म्हणजे ऐसें । कीं म्यां जग कल्पिलें जैसें । ऐसें तूंही कल्पूनि मानसें । धरीं तें त्याचि मानसें करूनी. ॥ २८१ ॥ 'उपधारय' म्हणजे धरी । म्यां कल्पूनि धरिलें ज्यापरी । 'उपधारय' या शब्दाअंतरीं । अनुभव ये रीतीं सूचवी. ॥ २८२ ॥ पूर्वश्लोकीं या प्रकृतीकरूनी । हें जग धरिजेतें म्हणोनि वदोनी । या श्लोकीं चराचराची योनी । हेचि म्हणूनि बोलिला. ॥ २८३ ॥ कीं या प्रकृतीकरूनी । भूतें धरितो या प्रकृतीनेंचि कल्पूनि । तरी तूंही कल्पूनि धरीं म्हणोनि । 'उपधारय' या शब्दें सूचवी.

॥ २८४ ॥ एवं कल्पना ते अपरा । कल्पना करणारी परा । कार्य कारण-रूप सारा । खेळ दोहीं प्रकृतींचा. ॥ २८५ ॥ या अर्ध श्लोकापर्यंत । ऐसें बोलिला भगवंत । तों निरीश्वर सांख्य मत । सिद्ध जालें. ॥ २८६ ॥ कीं ते स्वयेंचि जग धरी । स्वयेंचि भूतें निर्माण करी । तेथें ईश्वर कां परी । पाहिजे तो. ॥ २८७ ॥ प्रकृतीच विश्व करिते । प्रकृतीच विश्व धरिते । तेव्हां ईश्वर कैंचा प्रकृतीच ते । स्वयें समर्थ. ॥ २८८ ॥ त्या मताचें निरसन । करीतसे जगज्जीवन । आणि अद्वैत सिद्धांत गहन । उत्तरार्धें बोलतसे ॥ २८९ ॥

उत्तरार्ध—'**अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा।**'

अगा! सकळ जगाची उत्पत्ती । अंतीं संहार मध्यें स्थिती । हें सर्व मीच जगत्पती । स्वयें आपण. ॥ २९० ॥ कीं मजमाजि जग । सुवर्णांत जैसे नग । कीं सागरीं नाना तरंग । कीं सर्प रज्जूंत जैसा. ॥ २९१ ॥ नव्हे सोनेंचि ते नग । आणि समुद्रचि ते तरंग । रज्जूच सर्प तैसें जग । सर्वही मी. ॥२९२॥ तरंगाचें उपजणें तेंही । सागरावांचूनि अन्य नाहीं । तरंग नाशही कांहीं । स-मुद्रावेगळा असेना. ॥ २९३ ॥ तरंग उपजती नाशती । तोंपर्यंत जे असती । त्या अवधियास म्हणावें स्थिती । ते स्थितीही तो समुद्र. ॥ २९४ ॥ संहार आणि उत्पत्ती । म्हणतां स्वयेंचि प्राप्त होय स्थिती । या भावें सृष्टि संहार मात्र श्रीपती । मीच म्हणे. ॥ २९५ ॥ एवं हे सृष्टि त्रिगुण । त्रिगुण सर्वेही मीच आपण । येथें शुद्ध निर्गुणपण । त्रिगुण सृष्टींत दाविलें. ॥ २९६ ॥ ऐसें बोलिला कमलनेत्र । परि निर्गुण अधिष्ठान मात्र । विकार आकार जे विचित्र। हे सर्व खेळ प्रकृतीचे. ॥ २९७ ॥ तेव्हां तेच विश्व करिते । तेचि विश्व ध-रितें । तेचि स्वयें संहारिते । कां नव्हे ऐसेंचि. ॥ २९८ ॥ तेव्हां प्रपंच होतां जैसा । तूं निर्गुणत्वें न होसी तैसा । एवं जे भासवी या भासा । कां स्वतंत्र नव्हे प्रकृतीच. ॥ २९९ ॥ शंका येथें मागुती । प्राप्त जाली ये रीती । तेही हरितो जगत्पती । तथा म्हणूनियां तथा शब्दें करूनी. ॥ ३०० ॥ कीं सृष्टि स्थिति संहार जैसा ।.भासही भासवी प्रकृति तैसा । मीच सर्व सिद्धांत ऐसा । प्रकृति शक्ति माझी वास्तव. ॥ ३०१ ॥ जो जयातें प्रवर्तवी । तो तयाचा धणी गोंसावी । प्रकृति या कारणें म्हणावी । पुरुषाआधीन. ॥ ३०२ ॥ जे ज्याच्या सत्तें करूनी । वर्तते तदधीन म्हणोनी । विश्वाभास प्रकृति होउनी ।

मज निर्गुणा आधीन. ॥ ३०३ ॥ तीवेगळा मी निर्गुण। सत्ता मात्र असतों आपण। परि मज निर्गुणाविण। ते असेना अथवा दिसेना. ॥ ३०४ ॥ सुवर्णावांचूनि जैसा। अलंकार न कळे कीं आहे कैसा। प्रपंचाचा भास ऐसा। मजवांचूनी. ॥ ३०५ ॥ होऊनि नाना अलंकार। सुवर्णास होऊं नेदी विकार। ऐसी सुवर्णशक्ति परि आधार। तीसही त्या सुवर्णाचा. ॥ ३०६ ॥ कीं सुवर्णाच्या आश्रयें असे। परि असे ऐसी कदापि न दिसे। विचार करितां गवसे। शक्ति तेही. ॥ ३०७ ॥ कीं शक्ति नसती ऐसी जरी। सोनें विकारातें पावतेंचि तरी। कीं दधि जालियावरी। शक्तीवांचूनि दुग्ध नासे. ॥३०८॥ दुग्धपण न नासे। आणि दधिपण त्यांत भासे। दुग्धांत शक्ति ऐसी असे। तरी दुग्धत्व असोनि दधि होतें. ॥ ३०९ ॥ सुवर्णीं शक्ति ऐसी परी। ते त्याविण अनुभवा येती जरी। सत्ता आहे म्हणूनी तरी। बोलिजे तें तीसही. ॥ ३१० ॥ कारण शक्ति ऐसी हेमीं। तैसीच माया निर्गुणब्रह्मीं। विश्वरूप तीकरूनि मी। कनक अलंकाररूप साकार जैसें. ॥ ३११ ॥ एवं सुवर्णशक्तींत सुवर्ण। धणी जैसें आपण। तैसें मायाशक्तीचें धणीपण। निर्गुणा मातें. ॥ ३१२ ॥ तेव्हां निर्गुणातेंचि ईश्वरपण। निर्गुणत्वेंचि मी सगुण। तोचि मी स्वयें आपण। सृष्टि स्थिति आणि संहार. ॥ ३१३ ॥ ईश्वरत्व आलें निर्गुणीं। मिथ्यात्व साधलें त्रिगुणीं। तथापि मायाभासगुणीं। न बोलवे निर्गुणत्व. ॥ ३१४ ॥ तरी सृष्टि स्थिति संहार। प्रकृती भास त्रिप्रकार। तिन्ही मिळोनि माझा आकार। जो सर्वेश्वर सगुण मी. ॥ ३१५ ॥ कीं चराचर व्यक्ती। अपरा परा माझिया शक्ति। पाहतां चाळूनि युक्ती। मीच असें. ॥ ३१६ ॥ शक्ति कार्य कारण। न निवडती वेगळेपण। जैसी सुवर्णशक्ति सुवर्ण। न सोडी ती. ॥ ३१७ ॥ जेव्हां जो जो अलंकार। सोनेंचि तो तो आकार। तैसे परा अपरा प्रकृतीविकार। मी निर्विकारचि होतसें. ॥ ३१८ ॥ तें न म्हणवे निर्गुण। तरी विश्व ईश्वररूप सगुण। 'तथा'-शब्दें ऐसी खूण। श्रीकृष्ण येथें सूचवी. ॥ ३१९ ॥ ते प्रकृतीच आपण। ईश्वर म्हणावा सगुण। तरी ते निर्गुणाविण। सांपडेचिना. ॥ ३२० ॥ जेथें सत्ता असे। धणीपण तेथेंचि गवसे। यालागीं ईश्वरत्व दिसे। निर्गुणींच. ॥ ३२१ ॥ [1]तीवांचूनि ईश्वरपण। नसे. तरी असे निर्गुण। [2]त्यावांचूनि कांहींच

१. प्रकृतीवांचून. २. पुरुषाविना.

खूण । नये ईची. ॥ ३२२ ॥ ईकरितां ईश्वरपण । परी ईश्वर तेंचि जें निर्गुण । म्हणूनि ईश्वराचें भासतें रूपही मी आपण । सगुण जो ऐसें बोलतसे. ॥ ३२३ ॥ हें माझें कृष्णरूप । येथें ही माया आणि चित्स्वरूप । माया चित्स्वरूपचि विश्वरूप । तेव्हां चराचर रूपीं मी स्वयें. ॥ ३२४ ॥ मी किरण हें मृगजळ । मीच या मायेचें मूळ । याकारणें सर्व खेळ । मीचि असें. ॥ ३२५ ॥ यालागीं सृष्टि संहार स्थिती । तिन्ही अपरा परा दोन्ही प्रकृती । ते 'तथा' म्हणजे तसेंचि मी जगत्पती । शेवटीं ऐसें बोले श्रीकृष्ण. ॥ ३२६ ॥ एवं सर्वेही निर्गुण । योगीं ऐसी बाणे खूण । तरी माया भास तोही सगुण । योग योजीत असोनि जाणे. ॥ ३२७ ॥ निर्गुणत्वीं सर्वात्मयोग । सगुणत्वीं भक्तियोग । एका समयांत संयोग । ऐसा योग भक्ति दोहींचा. ॥ ३२८ ॥ संपतां षष्ठाध्याय । श्रेष्ठत्वें ज्याचा जाला निर्णय । त्या योगियास योगद्वय । ते ऐसे दोन्ही वर्णिले. ॥ ३२९ ॥ पुढें हा अध्याय आरंभला । आरंभीं हेंचि बोलता जाला । कीं योग योजीत समग्रा मजला । जैसें जाणसी तें आईक. ॥३३०॥ तें समग्रत्व आपलें । ऐसें येथें वर्णिलें । सर्वात्मकत्व यांतचि दाविलें । योग योजावया. ॥ ३३१ ॥ आतां यानंतर श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त सुज्ञ लोक । परिसोत आधीं. ॥ ३३२ ॥ अपरा परा शक्ति दोन्ही । विश्व जाहल्या ऐसें वदोनी । अंतीं ते सकळ मी म्हणूनि । पूर्वश्लोकवरी वर्णिलें. ॥ ३३३ ॥ जेथें जग आणि आपण । दोन्ही दावूनि एकपण । बोलतां सूचविली खूण । विवर्त्त अधिष्ठान एकत्वाची. ॥ ३३४ ॥ कीं सर्वज्ञाचें वचन । अनुभवा ये ऐसें मनन । करावें जे युक्तीकरूनि चिंतन । मनन म्हणावें तयातें. ॥ ३३५ ॥ तरी दृष्टांतीं जेथवरी । अधिष्ठान विवर्त्त तेथवरी । अधिष्ठान सत्य मिथ्यावरी । विवर्तसर्प दोरीं जैसा. ॥ ३३६ ॥ अनुभवी हे खूण । पाहे अनुभवीं-निपुण । कीं जडीं विवर्तीं दिसे निर्गुण । सुवर्ण जैसें अलंकारीं ॥ ३३७ ॥ तरंगीं दिसे पाणी । निर्गुण ऐसें दिसे त्रिगुणीं । कीं तंतु जैसा पटपणीं । घटपणीं माती उघडी. ॥ ३३८ ॥ जोंवरी ऐसा नव्हे अनुभव । तोंवरी समजावें युक्तिवैभव । एवं मीच सृष्टि संहार म्हणतों भाव । अधिष्ठान विवर्त्त एकत्वाचा सूचिला. ॥ ३३९ ॥ कीं असोनि सत्य दोर । मिथ्या भासे सर्पाकार । त्या सर्पापलीकडे निर्विकार । दोरचि असे. ॥ ३४० ॥ तो सर्प असत्य । त्यापलीकडे दोर तो सत्य । यालागीं मानावें अगत्य । कीं दोरचि सर्प तो. ॥ ३४१ ॥ तो दोरही होतो असत्य । ब्रह्म कळतां सत्य । त्या दोरास-

हित अगत्य । जग हें ब्रह्म मानावें. ॥ ३४२ ॥ तरी त्याही ब्रह्मापलीकडे । कांहीं असिलिया तेंही उडे । कीं सर्पापलीकडे होऊनि उडे । दोर मिथ्यात्वें ॥ ३४३ ॥ हेही शंका अनादि । परिहरिली अनादि वेदीं । श्रुति जेथें उपपादी । प्रकृति पुरुषा ॥ ३४४ ॥ प्रकृति वर्णूनि अलीकडे । श्रुति म्हणे पुरुष तीपलीकडे । मागुतीं श्रुति म्हणे ऐसें न घडे । कीं पुरुषापलीकडे असे कांहीं. ॥ ३४५ ॥

श्रुति—**पुरुषान्नापरं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः ।**

श्रुत्यर्थ पूर्वीं जाला असे । प्रमाण एथें स्पष्ट दिसे । एवं संदेहास अवकाश गवसे । तरी श्रुति निषेधी तयातें ॥ ३४६ ॥ कीं प्रकृति पुरुषा आलीकडे । पुरुष तीहूनि पलीकडे । परंतु ऐसें न घडे । कीं पुरुषापलीकडे असे कांहीं. ॥ ३४७ ॥ ऐशा अपरा परा प्रकृती । विवर्त्तरूपें वर्णी श्रीपती । शेवटीं म्हणे अर्जुनाप्रती । कीं मी अधिष्ठानचि असें सर्व ॥ ३४८ ॥ परी मिथ्या सर्पापलीकडे दोर । त्या दोरापलीकडे ब्रह्म निर्विकार । तैसा ब्रह्मापलीकडे त्यास आधार । आणखी असेना. ॥ ३४९ ॥ भ्रमें सर्प दृष्टी पडे । दोर असे त्यापलीकडे । तो कळतां सर्प उडे । प्रत्यक्षसिद्ध. ॥ ३५० ॥ ऐकतां वेदांत । विश्वसर्प ब्रह्मदोरांत । ऐसें परिसतां संशयांत । बुद्धि निघे. ॥ ३५१ ॥ कीं दोर कळतां सर्प उडे । तो दोरही राहे आलीकडे । ब्रह्म ऐकतां पलीकडे । तेव्हां दोरही जाला असत्य. ॥ ३५२ ॥ त्याही ब्रह्मापलीकडे । कांहीं असलिया हें आलीकडे । मिथ्या होऊनि उडे । प्रत्यक्षसिद्ध. ॥ ३५३ ॥ स्थळ संदेहाचें ये रीती । जाणोनि एथें जगत्पती । येविषयीं अर्जुनाप्रती । आधीं हेंचि बोलतो या श्लोकीं. ॥ ३५४ ॥

मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय ।
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥

मजपलीकडे धनंजया ! । कांहीं असेल ऐसिया । झणी धरिशील संशया । मज पलीकडे कांहीं असेना. ॥ ३५५ ॥ अर्धश्लोकेंकरूनी । प्राप्त शंका परिहरूनी । आंतां सर्वाश्रय आपणचि ऐसें वदोनी । स्वाश्रयत्व आपलें वदतो. ॥ ३५६ ॥ अगा ! मणि अनेक । त्यास आश्रय सूत्र एक । ते मणि सूत्र अवघें कनक । भेद मागुती असेना. ॥ ३५७ ॥ सर्वांस मी आश्रय । मी स्वाश्रय निराश्रय । सर्वथा न धरीं हा संशय । कीं मज आश्रय असेल कांहीं.

॥ ३५८ ॥ सुवर्णाचें सूत्र एक । सुवर्णाचे मणि अनेक । तैसा मी ईश आणि महदादिक । ब्रह्म असे सकळही. ॥ ३५९ ॥ तथापि ते मणिगण । मी सूत्र ईश्वर सगुण । विश्वरचनारूपें जाण । ओंविले असती मजमाजी. ॥ ३६० ॥ सूत्रावांचूनि जे रीती । मणिहार होऊं न शकती । विश्वरचनास्थिती । न ठाके महदादितत्त्वां मजविण. ॥ ३६१ ॥ ऐसें श्रीमद्भागवतीं । मैत्रेय ऋषि विदुराप्रति । बोले कीं करूं न शकती । महदादितत्त्वें ब्रह्मांड जेधवां ॥ ३६२ ॥ तेव्हां ईश्वरें आपली । शक्ती त्यामध्यें मेळविली । मग सुखें होऊं लागली । ब्रह्मांडरचना. ॥ ३६३ ॥ महदादितत्त्वांचा पसर । मणिगण भूतें चराचर । त्यांत सूत्र स्वयें ईश्वर । आश्रय तयांचा. ॥ ३६४ ॥ आणि आपणास आपण । आश्रय ब्रह्म सगुण । या अर्धश्लोकें हेही खूण । श्रीकृष्ण सांगे. ॥ ३६५ ॥ कीं सर्वेही म्हणतां आपण । उडालें सेव्यसेवकपण । म्हणूनि सर्वाश्रयत्वें श्रीकृष्ण । आपण सेव्य सकळ सेवक म्हणोनी सूचवी. ॥ ३६६॥ आतां यानंतर । विभूति बोलतो सर्वेश्वर । त्याचें निमित्त सुज्ञ चतुर । परिसोत आतां. ॥ ३६७ ॥ कीं समग्रत्व आपलें । बोलतां सेव्यसेवकत्व गेलें । तें साधलें एकाच बोलें । कीं सूत्रमणिन्यायें तथापि मी आश्रय आश्रितांचा. ॥ ३६८ ॥ हे गोष्टी देवें साधिली । तों शंका आणखी प्राप्त जाली । कीं सेव्यता एक ईश्वरासि आली । त्या वेगळे सर्व सेवक. ॥ ३६९ ॥ तेव्हां जे जे श्रेष्ठ । ते न सेवावे वरिष्ठ । आणि ज्येष्ठातें जो कनिष्ठ । त्यानें किमर्थ सेवावें. ॥ ३७० ॥ कीं जो तो माया आणि ब्रह्म । तेव्हां सकळही सम । म्हणूनि ईश्वर सर्वोत्तम । भजावें एका तयातेंचि. ॥ ३७१ ॥ या संदेहाचें स्थळ परी । सिद्धांतीं हेचि गोष्टी खरी । कीं सर्वाश्रय एक हरी । तोचि सेव्य. ॥ ३७२ ॥ इतर सर्व सम । कोण उत्तम कोण अधम । सर्वाश्रय म्हणूनि सर्वोत्तम । सेव्य तोचि सर्वां आश्रितां. ॥ ३७३ ॥ याकरितां हाचि सिद्धांत । अंगीकारूनि भगवंत । विभूतिवैभव आपलें अत्यंत । तें सांगतो. ॥ ३७४ ॥ कीं उत्तमत्व चित्रविचित्र । माझ्या उपाधीवांचूनि अन्यत्र । नसे तेंचि सर्वत्र । असे यथाविभाग या जगीं. ॥ ३७५ ॥ जें उत्तमत्व जेथें । ते माझी विभूति सेव्य तेथें । म्हणूनि विभूति आपल्या एथें । बोलतो या श्लोकापासूनी. ॥ ३७६ ॥

रसोऽहमप्सु कौंतेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः ।
प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ८ ॥

उदकीं रस आपण । ऐसें म्हणती गोडपण । जें ज्यांत असेल त्यांत खूण। रस म्हणोनी. ।। ३७७ ।। गुळचट कडु तिखट क्षार । इत्यादि रसना जाणे प्रकार । ते सर्व रस पाहतां विचार । उदकाचेच. ।। ३७८ ।। एवं ज्यांत जो गोड गुण । त्यास ईश्वराचें विभूतीपण । हे हृदयांत धरितां खूण । होय स्मरण ईश्वराचें. ।। ३७९ ।। श्रवणादि भक्ति नव । त्यांत स्मरणभक्ति जीव । श्रवणादि कोण भाव । घडे स्मरणावांचूनी. ।। ३८० ।। श्रवणादि भक्ति जे जे। तीस स्मरण आधीं पाहिजे । त्या आठांवीण स्वयें विराजे । स्मरणभक्ति स्वतंत्रत्वें. ।। ३८१ ।। आतां जों नव्हे श्रवण । तों न घडे म्हणावें स्मरण । तरी श्रवणांसी हेतु स्फुरण । स्वहिताचें. ।। ३८२ ।। स्वहितास हेतु प्रीती । त्या प्रीतीतेंचि भक्ति म्हणती । ते भक्ति कळते आयती। श्रवणादिकींकरूनी. ।। ३८३ ।। ईश्वर आत्मा आपला । हें रहस्य नेणे त्याला । भक्तियोग नाहीं बोलिला । जो म्हणावा अव्यभिचार. ।। ३८४ ।। भक्ति दों स्थळीं जाली । ते व्यभिचारिणी बोलिली । जैसी स्त्री भजों लागली । पुरुषां दोघांतें.।।३८५।। कीं ईश्वरीं जे प्रीती । भक्ति तीतें म्हणती । परि भक्ति तेच करिती । चाड स्वहिताची जयांस. ।। ३८६ ।। आपणास आपण गमे गोड । तरीच आत्महिताचा निघे मोड । या गोडीपुढें जाली रोड । गोडी ईश्वराची. ।। ३८७ ।। आपणास पाहिजे धन मान । म्हणूनि रायातें सेविती जन । ऐसेंच आवडीनें भजन । आपणाकारणें देवाचें. ।। ३८८ ।। हाचि आत्मा ईश्वर । ऐसें कळतां जो जो आदर । तो तो म्हणावा अव्यभिचार । कीं प्रीति दों ठायीं असेना. ।। ३८९ ।। पतिव्रतेचा दृष्टांत । तोही येथें न साहे अत्यंत । कीं तेही अपेक्षूनि स्वहित । पतिसेवा करीतसे. ।। ३९० ।। एवं दों स्थळीं नसे प्रीती । ते अव्यभिचारिणी भक्ति म्हणती । प्रीतीसी दोन फांटे फुटती । व्यभिचारिणी ती म्हणावी. ।। ३९१ ।। एवं जे आपली प्रीति अत्यंत । तेच भक्ति होते निश्चित । त्या प्रीतीनें आठवे स्वहित । तें स्मरण आधीं श्रवण तेव्हां. ।। ३९२ ।। तेंही तरी घडे श्रवण । कीं श्रवणाचें जरी असे स्मरण । कीं स्मरण तेथें अंतःकरण । श्रवण अंतःकरणेंचि घडतें. ।। ३९३ ।। एवं श्रवणकाळीं पाहिजे स्मरण । परि स्मरणकाळीं नलगे श्रवण । कीर्तनादिकाची तों खूण । स्मरणाविणें सांपडेना. ।। ३९४ ।। आठां भक्तींची कळी । न उकले स्मरणावेगळी । ऐसी सर्वांत आगळी । स्मरणभक्ति. ।। ३९५ ।। सर्वां रसीं

१. जीभ.

जळ । तें भक्षूनिही उदक केवळ । पीनार्थ पाहिजे ऐसी निखळ । स्मरणभक्तीही लेखिली नवांत. ॥ ३९६ ॥ एवं पाहतां विभूती । होय ईश्वराची स्मृती । प्रस्तुतीं गोडी गोडी प्रीती प्रीती । रस विभूतियोगें हरि स्मरावा. ॥ ३९७ ॥ एवं उदकीं मी रस । येथें बोले जगन्निवास । मूळ सर्वां रसास । रस जो दिसतसे जलरूपें. ॥ ३९८ ॥ ऐसीच चंद्रसूर्यांत प्रभा । मीच माझी विभूती ते शोभा । ज्या प्रभा व्यापूनि नभा । पडदा काढिती तमाचा. ॥ ३९९ ॥ सर्वां वेदांचें मूळ । जो प्रणव ओंकार केवळ । तो मीच संन्यासी निर्मळ । ज्या बीजमात्रातेंचि जॅपती[1] ॥ ४०० ॥ आतां शब्द आकाशगुण । ज्या शब्दें कळे सर्वांची खूण । तो मी सगुण निर्गुण । वाच्य अनिर्वाच्य म्हणती ज्या शब्दें. ॥ ४०१ ॥ पुरुषामाजीं पुरुषार्थ । तो मीच स्वयें समर्थ । एवं जाण तूं यथार्थ । कीं पुरुषार्थ सर्वही मी असें. ॥ ४०२ ॥

पुण्यो गंधः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ।
जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥

अगा! सर्वत्र सुगंध । तो पृथ्वीचाच गुण गंध । यावेगळे जे दुर्गंध । ते विकार. ॥ ४०३ ॥ यालागीं जो पुण्यगंध । म्हणजे पृथ्वींत जो सुगंध । तो मी माझी विभूतिसंबंध । सुगंधमात्रीं तूं पाहें. ॥ ४०४ ॥ मी तेज अग्नीभीतरी । कीं माझी विभूति वैश्वानरीं । सर्वभूतीं यापरी । जीवन तें मीच ॥ ४०५ ॥ कीं लिंगदेह आणि चिदंश जीव । जोंवरी असे तोंचिवरी सजीव । म्हणावा अन्यथा शव । अमंगळ होतसे देह तो. ॥ ४०६ ॥ तें जीवन मी जगत्पती । म्हणिजे माझी विभूती । जोंवरी जीवन तोंवरी प्रीती । परम आप्ताचीही त्यावरी. ॥ ४०७ ॥ आतां तपस्वियांत तप । अत्यंत ज्याचा प्रताप । तें मी माझ्या विभूतीचें रूप । तें तपही जाण तूं. ॥ ४०८ ॥ ऐशा पाहतां विभूती । झणी आत्मतत्त्वाची पडे विस्मृती । म्हणूनि आत्मा सर्वभूतीं । पाहें कीं तें पाहणें विभूती म्हणतो या श्लोकीं. ॥ ४०९ ॥

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।
बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥

अगा! मीं या माझ्या विभूती । सांगतों ज्या समस्तां भूतीं । त्या भूतांचें बीज मी जगत्पती । परि नव्हे इतरां बीजांसारिखा. ॥ ४१० ॥ कीं उपजतां अंकुर । बीज नाशे सत्वर । बीज होऊनिही मी नव्हे नश्वर । सनातन नित्य

---

१. पिण्यासाठीं.

शाश्वत. ॥ ४११ ॥ तरी बीजत्वें कां गणावें । शाश्वत नित्य जेव्हां म्हणावें । बीज म्हणतां कोठोनि आणावें । नित्यत्व. ॥ ४१२ ॥ कोणी ऐसें म्हणती तरी । याच्या उत्तरार्धीं हरी । बोले ऐसी वैखरी । कीं बुद्धि मी बुद्धिवंतांत. ॥ ४१३ ॥ म्हणूनि हा अर्थ । ज्या दृष्टांतें साधे यथार्थ । त्या दृष्टांतें साधाया ऐसें समर्थ । सूचवी येथें. ॥ ४१४ ॥ कीं बीजपण तरी घडे । आणि नित्यत्व तरी न विघडे । ऐशा विचारें उघडे । या वाक्यार्थाचें कवाड. ॥४१५॥ सूर्यकिरणापासूनी । मृगजळ उपजे प्रतिदिनीं । पुन्हां त्यांत लय पावूनी । बीजांत वृक्ष ऐसें असें. ॥ ४१६ ॥ बीजांत वृक्ष असे । कीं त्यांतूनि निघतां दिसे । आणि वृक्षांत बीज वसे । तरी उपजे वृक्षापासूनी. ॥ ४१७ ॥ परि बीज नाशत असे । त्यांतील अंकुर जेव्हां दिसे । मृगजळ होतां तैसा नसे । नाश किरणाचा. ॥ ४१८ ॥ आणि किरण सत्य । जळभास असत्य । स्वयें बीज सत्य तें असत्य । हें साधेल याच दृष्टांतें. ॥ ४१९ ॥ इत्यादि भाव पोटीं । तों कृष्ण म्हणे अगा किरीटी ! । ऐशा ब्रह्मांडाच्या कोटी । बीज सनातन मी त्यांचें. ॥ ४२० ॥ बीज शब्द ऐसा गहन । बोलोनियां जगज्जीवन । बुद्धिमंतांत बुद्धि मी ऐसें वचन । त्यापुढेंचि बोलतसे. ॥ ४२१ ॥ कीं रहस्य अत्यंत । हें गुह्य यासही बुद्धिमंत । यथार्थ वाखाणिती त्यांत । बुद्धि ते भगवंत मी असें. ॥ ४२२ ॥ ते बुद्धिमंत तेचि बुद्धि । कीं ज्यास जे बुद्धीनें तत्त्वसिद्धी । त्या नित्य बीजाच्या अनुभवाची समृद्धी । ज्या बुद्धीनें धन्य ते. ॥ ४२३ ॥ आतां जे तेजस्वी थोर । ज्ञानी तपस्वी चतुर सुंदर । धनवंत विद्यावंत कलावंत नर । त्यांतें तेज जें जें तें तें मी असें. ॥ ४२४ ॥ इत्यादि ज्यापाशीं जो गुण । तें तेज त्यांचें हे खूण । त्या तेजें तो तेजस्वी निपुण । परि भगवद्विभूति तें तेज. ॥ ४२५ ॥

बलं बलवतामस्मि कामरागविवर्जितम् ।
धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११ ॥

बलवंतांत मी बळ । परंतु तें बळ जें केवळ । कामविषयप्रीति ओंगळ । तें बळ नव्हे विभूति माझी. ॥ ४२६ ॥ आणि धर्मास नव्हे विरुद्ध । स्वस्त्रीशीं यथाकाळें भोग शुद्ध । तो काम मी इतर अशुद्ध । विभूति माझी तो नव्हे. ॥ ४२७ ॥ एथवरी ज्या ज्या विभूती । बोलता जाला श्रीपती । त्यांत भाव दावी ये रीती । कीं उत्तम तितकें स्ववैभव. ॥ ४२८ ॥ प्रस्तुत धर्मास अनुकूळ । तो काम विभूति आपली निर्मळ । धर्मास विरुद्ध तो अमंगळ । वि-

भूति आपली न म्हणावी हा भाव. ॥ ४२९ ॥ तरी आपण सर्वसम । आपणास कां उत्तमाधम । या संशयें मतिभ्रम । अर्जुनादिकांचा होणार.॥४३०॥ एथें हेंचि समाधान । कीं त्रिगुणचक्रीं मन । भ्रमतसे म्हणूनि जन । गुणानुरूप फळ पावती. ॥ ४३१ ॥ त्यांत सत्त्वें उत्तम गती । तमें अत्यंत अधोगति होती । रजोगुणें मध्यें राहती । हें चतुर्दशीं स्पष्ट होणार. ॥ ४३२ ॥ प्रस्तुतीं धर्मास अविरुद्ध । तो कामसत्त्वगुणयोगें शुद्ध । सत्त्वगुणें उत्तमलोकगति सिद्ध । रजें मध्यम तमें अधोगती. ॥ ४३३ ॥ एकचि सोनें परी । त्याचे नग वेगळाल्या कूसरी । एकास एकाची सरी । येणार नाहीं ॥ ४३४ ॥ लोखंडाचीच परि बेडी । लोखंडाचाच घन घडी । किंकरी लोखंडाचीच तोडी । लोखंडाचेंच बेडीतें. ॥ ४३५ ॥ तैसे प्रकृतीचे गुण । मीच स्वयें निर्गुण । कीं गारांचें कठिणपण । पाहतां अवघें मृदु जळ. ॥ ४३६ ॥ प्रकृतीचेच गुण । जाले नरक दारुण । त्या नरकप्राप्तीस कारण । तेचि जाले. ॥ ४३७ ॥ चुकती नरक दारुण । यासही निमित्त तेच गुण । त्यांत सात्त्विका स्वभावाची खूण । स्वहिताचरण वेदोक्त. ॥ ४३८ ॥ एवं धर्मास तो नव्हे विरुद्ध । सात्त्विकाचा काम शुद्ध । माझें विभूतिपण सिद्ध । त्या कामास याकरितां. ॥ ४३९ ॥ ते तिन्ही गुण । आणि यांचें लक्षण । आणि गति हें निरूपण । चतुर्दशांत होणार. ॥ ४४० ॥ प्रस्तुत धर्मास अविरुद्ध । तो काम सात्त्विकांचा शुद्ध । म्हणूनि ऐसें जालें सिद्ध । कीं त्रिगुण एथें बोलावे. ॥ ४४१ ॥ त्यांत सात्त्विकभाव माझ्या विभूती । सत्त्वानुरूप उत्तम गती । तरी मीच मायाधिपती । चाळक तिन्ही गुणांचा. ॥ ४४२ ॥ तथापि ते गुण असत्य । त्यांचें अधिष्ठान आपण सत्य । हें जे रीती साधे अगत्य । तैसें बोलतो या श्लोकीं. ॥ ४४३ ॥

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।
मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ १२ ॥

अगा! धर्मास अनुकूळ काम । म्हणूनि ऋतुकाळीं स्वस्त्रीसंगम । हा सात्त्विकभाव उत्तम। सात्त्विक इतर भाव इत्यादि. ॥ ४४४ ॥ आणि अनादि वासना । जे उपजवी भोगकामना । विषयासक्त करी मना । राजसभाव इत्यादि.॥४४५॥ विषयभोगनिमित्तक । क्रोधशोकमोहादिक । इत्यादि भाव अनेक । तमोगुणाचे. ॥ ४४६ ॥ हे गुणाचे भाव । परि मजपासूनि यांचा उद्भव । कीं ते गुण

स्वयमेव । मजपासूनिच उपजले. ॥ ४४७ ॥ मजपासूनि त्यांची उत्पत्ती । परि त्यांत नसें मी जगत्पती । आणि ते मजमाजि असती । जाण ऐसें अर्जुना ! ॥ ४४८ ॥ ऐसें जाण म्हणोनी । बोलतां या स्ववचनीं । भाव दावी कीं ज्या दृष्टांतेंकरूनी । हें घडे त्या दृष्टांतें हें जाण. ॥ ४४९ ॥ कीं दृष्टांताविना अर्थ हा साधेना। म्हणूनि जाण म्हणे अर्जुना! । तें दृष्टांतेंचि जाणा । म्हणतो म्हणावें. ॥ ४५० ॥ कीं काय ऐसें असे । ज्यांत हा सर्वव्यापक नसे । हा त्यांत नसतां ते कैसे । यामाजी असती? ॥ ४५१ ॥ आकाश जैसें सर्वगत । हा तैसा त्याहीपुढें अनंत । जें असेल त्या आकाशांत । त्यांत तो नसेल कैसा? ॥ ४५२ ॥ वायु आकाशापासूनी । तो वायु वसे त्याच गगनीं । गगन वायूंत नसे म्हणोनी । म्हणेल कोण? ॥ ४५३ ॥ एथें याकारणें । लागलें जेव्हां विचार करणें । तेव्हां अगत्य लागलें येणें । दृष्टांतावरी ॥ ४५४ ॥ सर्प ज्या रज्जूपासूनि होतसे । त्या सर्पी रज्जु तो नसे । कीं सर्प सत्य न दिसे । दोर त्यांत न असे यालागीं. ॥ ४५५ ॥ जळास भास किरणांपासूनी । उपजे परी मिथ्या म्हणोनी । जें असत्य तें नसे यावरूनी । किरणें नसती मृगजळीं. ॥ ४५६ ॥ परी मृगजळ किरणांवांचूनि । न दिसे न असे या निमित्तेंकरूनी। किरणींच आहे म्हणोनी । म्हणावें अगत्य. ॥ ४५७ ॥ ऐसे त्रिगुणाचे भाव । मजपासूनि म्हणे देव । परी मिथ्यात्वें नसती वास्तव । म्हणे त्या त्रिगुणभावांत मी नसें. ॥ ४५८ ॥ परी ते गुणांचे भाव आणि गुण । न दिसती न असती मजविण । सागरीं तरंगांतें तरंगपण । तैसे असती मजमाजी. ॥ ४५९ ॥ इत्यादि दृष्टांत कोटी । उपजे असत्य सत्याचेच पोटीं । असत्य नाहीं वास्तव शेवटीं । सत्य नसे म्हणावें त्या असत्यांत. ॥ ४६० ॥ परी-जें सत्य । त्यावांचूनि न दिसे असत्य । म्हणोनि मानावें अगत्य । सत्यांतचि असत्य आहे म्हणोनी ॥ ४६१ ॥ एवं गुण गुणाचे भाव । असत्य आणि सत्य स्वयमेव । ऐसें सूचवूनि देव । सकळ मी ऐसें दावी समग्रत्वा. ॥ ४६२ ॥ आणि मागुती गुण त्रिविध । त्या तिहींचे भाव विविध । जैसा भाव तैसाच फलसंबंध । त्रिगुण भाव कर्माचा. ॥ ४६३ ॥ त्यांत सात्विक शुद्ध । कामविलास त्याचे शास्त्रसिद्ध । म्हणोनि धर्मास अविरुद्ध । तो काम मी ऐसें म्हणे. ॥ ४६४ ॥ कीं कामादि शास्त्रसंमत । दिव्य फळ देती निश्चित । म्हणोनी आपली विभूति भगवंत । म्हणे त्यातें. ॥ ४६५ ॥ एवं सर्वात्मत्वस्थिती । त्यांत आपल्या विभूती । द्वैत नसोनि गती । गुणकर्मानुरूप. ॥ ४६६ ॥ हें इतकें सिद्ध

जालें। जेव्हां गुणभावास मिथ्यात्व आलें । कीं भाव विविध तेव्हां साधलें। फळविविधत्वें गतिविविधत्व. ॥ ४६७ ॥ अद्वैतामध्यें द्वैत। आणि द्वैतांत अद्वैत। प्रसंगें ऐसें भगवंत। तत्त्व सर्वांचें बोलिला. ॥ ४६८ ॥ कीं देखिलें ऐकिलें जें कांहीं। आणि देखिलें ऐकिलें जें नाहीं । जें जेथें जैसें असेल सर्वही। तेंचि तत्त्व सकळाचें. ॥ ४६९ ॥ कीं सर्व या गुणांचेच भाव। त्यांचा प्रकाशक एक देव । परी हें तत्त्व नेणती जीव । याच गुणभावेंकरूनी. ॥ ४७० ॥ हे गुणभाव ऐसे अनेक। यापलीकडे यांचा प्रकाशक । जीव नेणती हा विवेक। या गुणाचिकरितां म्हणतसे या श्लोकीं. ॥ ४७१ ॥

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत्।
मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम्॥ १३॥

अगा! हे त्रिगुणमय भाव। याचकरितां जगीं जीव। मोहोनि जो यापरतां मी देव। त्या मातें कोणी नेणती. ॥ ४७२ ॥ त्यांत जो सत्त्वगुण । त्यासही रजतममिश्रितपण। अनादि अविद्येंकरूनि खुण। नेणे माझी. ॥ ४७३ ॥ ज्यांस सत्त्वीं उत्तम गती। तेही गर्भवासा येती मागुती। न चुकती यातायाती। जो गुणापलीकडे मज नेणे. ॥ ४७४ ॥ चित्त बुद्धि मन सत्त्वगुण । इंद्रियें रज देह तमोगुण। अहंकारी याचे एकपण। हाचि मोह. ॥ ४७५ ॥ मोह म्हणजे अविवेक। हा वेगळा द्रष्टा वेगळा हा विवेक। त्या अनेकीं आत्मा एक। अव्यय अविनाशी मी असें. ॥ ४७६ ॥ परंतु या तिहीं गुणांचे भाव। त्या भावीं मोहले जीव। त्यांचा आत्मा मी देवाधिदेव। त्या मातें न जाणती. ॥ ४७७ ॥ गुण हे कां ऐसे बलवंत। आणि ऐसियांसही तरूनि जाती संत। त्यास काय कारण हें भगवंत। गुह्य सांगतसे या श्लोकीं. ॥ ४७८ ॥

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया।
मामेव ये प्रपद्यंते मायामेतां तरंति ते॥ १४॥

आइकें अगा धनंजया! । गुण तिन्ही हे म्हणावी माया। ते माया अति दुरत्यया। म्हणजे जे न तरवे दुःखेंही. ॥ ४७९ ॥ 'मा' म्हणजे नसे। 'या' म्हणजे जें नसोनि भासे । या दों शब्दींचे दोन्ही ऐसे । अर्थ कीं ऐसेंचि तत्त्व तिचें. ॥ ४८० ॥ मृगजळ वस्तुतः नसे। नाहीं म्हणतां आहेसें दिसे। दों अक्षरांचे भाव ऐसे। माया म्हणावी याकरितां. ॥ ४८१ ॥ नाहींच म्हणावी ते । तरी विश्वरूपें दिसते। आहे म्हणावी तरी होते । दूर कळतां जैसा सर्प. ॥ ४८२ ॥ तरंग जळीं दिसती। जळावेगळे कांहींच नसती।

नाहीं म्हणावे तरी भासती । नानारूपें. ॥ ४८३ ॥ 'माया' म्हणूनि हीं दोनी अक्षरें । या भावें या प्रकारें । योजूनि म्यां अनादि चतुरें । नांव ठेविलें या शक्तीचें. ॥ ४८४ ॥ कार्यरूपी माया । ऐसी म्हणावी धनंजया ! । कारणत्वीं ही आपुलिया । शब्दद्वयार्थातें न सोडी. ॥ ४८५ ॥ मध्यान्ह टळतां किरणीं । जैसें दिसेना असत्य पाणी । तैसीं प्रलयकालीं निर्गुणीं । कार्यरूपी माया दिसेना. ॥ ४८६ ॥ तेव्हां म्हणावी नाहीं म्हणूनी । तरी प्रकटते पुन्हा त्यापासूनी । मृगजळ जैसें प्रतिदिनीं । किरणीं प्रकट होतसे. ॥ ४८७ ॥ जळाभास किरणीं नसे । कारणरूपें त्यांत तेव्हांही वसे । कीं कार्यरूपें दिसे । दुसरिये दिवसीं. ॥ ४८८ ॥ कीं बीजांत वृक्ष न दिसे । तरी म्हणावाच कीं असे । नसेचि तो [illegible]नि गवसे । जेव्हां निघतो त्यांतूनी. ॥ ४८९ ॥ प्रपंच लय पावोनि । पुन्हा उपजे निर्गुणापासूनी । तेव्हां कारणरूपें असेच म्हणोनी । प्रलयकाळीं ब्रह्मीं हे माया. ॥ ४९० ॥ 'मा'शब्दें तेव्हां माया नसे । कीं ब्रह्मीं इतर कांहींच न दिसे । 'या'शब्दें तथापि तेव्हां ब्रह्मीं वसे । तरी निघतसे मागुतीं. ॥ ४९१ ॥ नसोनि इच्छा किरणीं । जळाभास उपजे ऐसी निर्गुणीं । इच्छा नसोनि कारणरूपिणी । कार्याभिमुख माया प्रकटते. ॥ ४९२ ॥ ते समयीं निर्गुण । असोनिही निर्गुणपण । त्या मायेकरूनिही होतें सगुण । त्रिगुण तेव्हां प्रकटती. ॥ ४९३ ॥ गुण तिन्ही आणि त्यांचे भाव । या कार्यरूपीं ते माया स्वयमेव । कारणरूपिणी यास्तव । समूळ मिथ्या खेळ इचे. ॥ ४९४ ॥ याकारणें धनंजया ! । हे म्हणावी माया । त्रिगुणभावरूपें दुरत्यया । कधीं न तरवे ऐसी जाली. ॥ ४९५ ॥ गोंवी गुणत्रयाच्या भावीं । गुणमयी याकारणें म्हणावी । शक्ति 'गुण'शब्दाची पहावी। तो दोर म्हणूनी अर्थ 'गुण'शब्दाचा. ॥ ४९६ ॥ बंधनाचे प्रकार । फांसे दांवीं जाळीं इत्यादि इतर । यास साधन दोर । ते दोर संस्कृतीं 'गुण' म्हणावे. ॥ ४९७ ॥ त्रिगुणाचिया भावीं । जीवां संसारीं गोंवी । माया गुणमयी म्हणावी । याकरितां. ॥ ४९८ ॥ ऐसी गुणमयी माया । आणि अत्यंत दुरत्यया । दुरत्यंया ऐसी कीं ईस तराया । शक्त नव्हे कोणीही. ॥ ४९९ ॥ कीं जरी हे सत्य असती । तरी नावा घालूनि तरली जाती । प्रलयसूर्यें शुष्क होती । सांपडती पायवाट. ॥ ५०० ॥ धरूं जातां न सांपडे । धरणार अधिक फांसीं पडे । जों जों पोंहेल तों तों बुडे । प्रवाहीं ईच्या. ॥ ५०१ ॥

ईमाजी जो बुडाला । बुडालों न वाटे त्याला । तरलों म्हणे याही बोला । बोले बुडाला तोही दिसे. ॥ ९०२ ॥ सत्यलोकादिपर्यंत । बुडोनि सेवाळले अत्यंत । तरले म्हणूनि तेथपर्यंत । चढले घसरले तेही तोंडघसीं. ॥ ९०३ ॥ वासनासमीरें चंचळ । उठती कामनेचे कल्लोळ । धार अहंकाराची लोळ । अत्यंत करी. ॥ ९०४ ॥ काम क्रोध तिमिंगिल । गिळिती चघळिती प्रबळ । लोभ नक्र अमंगळ । मिठी घाली न सोडी सर्वथा. ॥ ९०५ ॥ मद मत्सर भुजंग । डसती वेष्टूनि सर्वांग । सर्व विषयझेंडू लागतां श्रीरंग । वाचे नये जो तारणार इजपासूनी ॥ ९०६ ॥ हे नदी तराया उपाय । जरी अर्जुना! म्हणसी काय । तरी हेचि माझे दोन्ही पाय । इतर उपाय ते अपाय अवघेही. ॥९०७॥ 'मामेव ये प्रपद्यंते' म्हणोनी । यांत या 'एव'शब्दें करूनी । इतर कोणी आपणावांचूनी । तारक नाहीं हें सूचवी. ॥ ९०८ ॥ ऐसें कां म्हणसी धनंजया! । तरी दैवी आणि मम माया । या दों गोष्टींकरूनियां । निमित्त येविषयीं बोलतो. ॥ ९०९ ॥ कीं सर्वांत थोर देव । तो अर्जुना! मी स्वयमेव । त्या माझी शक्ति यास्तव । दैवी म्हणावी. ॥ ९१० ॥ मी देव माझी दैवी । हे माया दैवी म्हणावी । यावरूनि हे जाणावी । कीं असे मजआधीन. ॥ ९११ ॥ मजआधीन माझी माया । या कारणें धनंजया! । इच्या पाशापासूनि सोडावया । समर्थ मी एक. ॥ ९१२ ॥ यालागीं मातेंचि भजती । ते मायानदीतें तरती । ज्यास पाय माझे नाव होती । ते बुडवी हें घडेना. ॥ ९१३ ॥ आतां यानंतर श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त सुज्ञ लोक । परिसोत आधीं. ॥ ९१४ ॥ पूर्वश्लोकीं माया-। नदी वर्णूनि दुरत्यया । बोलिला तीतें तरावया । उपाय एक. ॥ ९१५ ॥ कीं आपण जगज्जीवन । धणी इचा आपण हे आपले आधीन । म्हणूनि मातेंचि भजती जन । तेचि तरती या मायानदीतें. ॥ ९१६ ॥ ऐसें बोलतां भवभंजन । संतुष्ट जाला अर्जुन । कीं आतां सर्वजन । तरतील या मायानदीतें. ॥९१७॥ कीं हे गोष्टी आजिवरी । ऐसी कळली नव्हती बरी । यातें भजोनि याउपरी । तरतील सर्व. ॥ ९१८ ॥ हा त्याचा मनोभाव । समजोनि साक्षी देवाधिदेव । हें खरें परी पापी मानव । न भजती मज म्हणे या श्लोकीं. ॥ ९१९ ॥

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यंते नराधमाः ।
माययापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५ ॥

---

१ मोरे याचे

अगा! मातें भजते । तरी सर्व जन निश्चयेंचि तरते । हें प्रकट परी अंध होते । दृष्टि रविमंडळीं दिवांधाची. ॥ ९२० ॥ अगा! हे दुष्कृती पापी । ते हें ऐकती जाणती तथापी । माझें नाम सोपें तेंही कदापी । न आणिती वाचे. ॥ ९२१ ॥ गोड अत्यंत शर्करा । ते कडू लागे पित्तातुरा । तैसा मूढा पापिया पामरा । गोड न वाटें मी सेव्य. ॥ ९२२ ॥ दुष्कृता पापाचिया कोटी । ज्या पापियाच्या पोटीं । त्याचिया हृदयांत अगा किरीटी! । वास माझा केंवि घडे? ॥ ९२३ ॥ सर्वत्र मी व्यापक असें । ते नाहींच जेथें मी नसें। परी सेव्य होऊनि हृदयीं वसें । पुण्यें अगण्येंकरूनी. ॥ ९२४ ॥ अग्नि असे काष्ठ-मात्रीं । परी मथिता आयता अग्निहोत्री । तैसा व्यापक हृदयशतपत्रीं । भजती त्यांचिया वसतसें. ॥ ९२५ ॥ परी पुण्य अगण्य ज्यांचिया पदरीं । भजनेच्छा वसे त्यांच्या अंतरीं । जे दुष्कृति पापी कोणे परी । माझें भजन त्यांला नावडे. ॥ ९२६ ॥ हृदयांत इत्यादि भाव । तो म्हणे देवाधिदेव । कीं जे दुष्कृति अधम मानव । ते पापी मातें न भजती. ॥ ९२७ ॥ जे केवळ पशुसम। त्यांतें एथें पुरुषोत्तम । न निंदी कीं ते नराधम । म्हणूनि न म्हणे तयांतें. ॥ ९२८ ॥ आणि **'माययापहृतज्ञाना'** । आणि **'आसुरं भावमाश्रिताः'** म्हणे ज्या जनां । या शब्दीं सूचवी अर्जुना! । कीं केवळ पशुही ते नव्हती. ॥ ९२९ ॥ कीं स्वहिताविषयीं तरी तत्पर । म्हणूनि म्हणावे ते नर । परी नरांत अधम कीं सादर । माझिया भजनीं न होती. ॥ ९३० ॥ मुख्य फळ मोक्ष । मोक्षप्रद अंबुजनाभ अंबुजाक्ष । ऐसें कळोनिही काम्य पक्ष । धरिती धरूनि भाव असुरांचा. ॥ ९३१ ॥ करितां मुकुंदभजन । मुक्ति निश्चय ऐसें ज्ञान । असोनि झाले अज्ञान । कीं तें ज्ञान हरिलें मायेनें. ॥ ९३२ ॥ मोक्ष विषयापलीकडे । तो मोक्ष त्यांतें नावडे । ज्यांच्या मनाची उडी पडे । विषयांचि वरी. ॥ ९३३ ॥ दृष्टि देऊनि विषयावरी । मोक्ष आणि मोक्षप्रद हरी । टाकूनि काम्यकर्माच्या कुसरी । काम्यफळें श्रेष्ठ बोलती. ॥ ९३४ ॥ ऐसें असोनि हरिलें ज्ञान । मायेकरूनि जालें अज्ञान । दिवांधा असोनि नयन । सूर्य न दिसे. ॥ ९३५ ॥ देह मी ऐसा भ्रम । मायेंकरूनि प्रथम । मग आवडे विषयसंभ्रम । म्हणोनि मुक्तिप्रदातें न भजती. ॥ ९३६ ॥ 'मा' म्हणजे नसे । 'या' म्हणजे जे नसोनि गवसे । ते प्रत्यक्ष एथें दिसे । देह मी ऐसें वाटतां. ॥ ९३७ ॥ देहावेगळा देहास जाणे । तो देह आपण ऐसें म्हणे । न शिकतां न करितां अभ्यास बाणे । देहचि मी म्हणोनी. ॥ ९३८ ॥ स्वप्नीं

दिसे ऐसाच देह । तोही आपण निःसंदेह । वाटे आणि ऐसाच स्नेह । त्या देहाचाही आत्मत्वें. ॥ ९३९ ॥ जागा होतां तो नसे । तैसा आत्मत्वेंचि हा देह दिसे । स्नेह तैसाच असे । याही देहीं. ॥ ९४० ॥ मी काय तें शरीर । किंवा हेंचि कलेवर । ऐसा विचार कोणी चतुर । करितां दिसेना. ॥ ९४१ ॥ हा देह वाटे जैसा । तोही आपणचि म्हणोनि वाटे तैसा । परी एथें विचार न कळे ऐसा । कीं दोन्ही नव्हे आपण. ॥ ९४२ ॥ जरी जागृति देह आपण । तरी तो आपण ही न बाणती खूण । तेव्हां दोन्ही आपण नव्हे ऐसी खूण । न कळे मोह हा मायेचा. ॥ ९४३ ॥ देह मी ऐसें म्हणे । तो काय देहास देहचि जाणे । तरी ज्ञात्र कां आपणातें नेणे । मी देह म्हणोनी. ॥ ९४४ ॥ एवं देहावेगळा आपण । ऐसी विवेकें जो धरी आठवण । तोंपर्यंत देहात्मपण । विश्व धुंडितां न सांपडे. ॥ ९४५ ॥ दोर जोंवरी दिसे । सर्प तोंपर्यंत नसे । एवं मी देह ऐसा प्रत्यय वसे । सर्प दोरीं जे रीती. ॥ ९४६ ॥ देह तों आपण नसे । आणि देह मी प्रत्यक्ष ऐसें दिसे । प्रत्यक्ष हे माया वसे । प्रतिशरीरीं. ॥ ९४७ ॥ मनुष्य पक्षी पशु कृमी । सर्वांस वाटे देह मी । विषयवासना या मायाभ्रमीं । वसतसे. ॥ ९४८ ॥ वेदशास्त्रें वाचूनी । मोक्षप्रद हरि ऐसें कळोनी । विषयसुखलालसा धरूनी । सकाम जाले. ॥ ९४९ ॥ इतर देवतांतें भजती । काम्यफलार्थ त्यांतें यजिती । ज्ञान असोनि अज्ञान होती । मायेंकरूनि ते ऐसे. ॥ ९५० ॥ अत एव मूढ जाले । शास्त्रें वाचून मोहले । सहज मूढ ते भले । हे मायाहृतज्ञान पढतमूर्ख. ॥ ९५१ ॥ टाकूनि विष्णुभजन । करिती क्षुद्रदेवतायजन । असुररीतिपूजन । ते करिती. ॥ ९५२ ॥ वेद वेदोक्त कर्म । असुरांतें असे आणि स्वधर्म । परि भूतदयेचें वर्म । नसे तयां ठाउकें. ॥ ९५३ ॥ या भावें म्हणे देव । कीं ते धरोनि असुरभाव । मी जो देवाधिदेव । त्या मातें न भजती. ॥ ९५४ ॥ कीं असुरभाव ज्याला । हिंसात्मका क्रिया घडे त्याला । शास्त्रबोध ज्यांचा व्यर्थ गेला । मायेंकरूनी. ॥ ९५५ ॥ कारण यास सुकृत । कीं जे दुष्कृति पापी अत्यंत । त्यांचेंचि ऐसें सूचवूनि वर्णी भगवंत । हृतज्ञानत्व असुरत्व. ॥ ९५६ ॥ **'येषां त्वंतगतं पापं'** म्हणोनी । पुढें इत्यादि भगवद्वचनीं । याच अध्यायांत याच प्रकरणीं । होईल निर्णय. ॥ ९५७ ॥ कीं नाशिलें ज्यांचें पाप । जे पुण्यवंत निष्पाप । ते गुरु देव मायबाप । मातेंचि मानिती. ॥ ९५८ ॥ गर्भवास जरा मरण । यापासूनि सुटावया माझे चरण । दृढ धरोनि श्रवण कीर्तन स्मरण । ते निष्पाप माझेंचि करिती. ॥ ९५९ ॥ ते

ब्रह्म अध्यात्म कर्म । सर्व मीच असें सधर्म निर्धर्म । माझें ज्ञान पावतील हें वर्म । याच प्रकरणीं याच अध्यायांत बोलेल. ॥ ९६० ॥ कीं अभक्तांचें ज्ञान । जया मायेनें हरोनि केलें अज्ञान । ते माया असोनिही पुण्यवंत जन । मातेंचि भजती. ॥ ९६१ ॥ माझ्या भजनाच्या प्रतापें । तरोनि मायानदी तपती तपें । प्रस्तुतीं म्हणे बहुजन्मपापें । ज्यांच्या ग्रंथीस पापी मातें न भजती. ॥ ९६२ ॥ एवं भगवद्भजन । न करिती ते पापीजन । ते ज्ञान असोनि मायाहृतज्ञान । मूढ नराधम असें स्पष्ट या श्लोकीं. ॥ ९६३ ॥ आतां या श्लोकानंतर । चतुर्विध भक्त सर्वेश्वर । वदेल त्याचें निमित्त सुज्ञ चतुर । परिसोत आधीं. ॥ ९६४ ॥ कोणी म्हणती हरी । मोक्षचि देतो परी । काम्यफलसिद्धि न करी । म्हणोनि इतरांतें भजावें. ॥ ९६५ ॥ कोणी म्हणती नसे द्वैत । हें भल्यांच्या मुखें कळलें निश्चित । जो तें जाणे न म्हणे अद्वैत । त्यास विष्णुभजनचि मुख्य कां? ॥ ९६६ ॥ कीं जाणों इच्छितो अद्वैत । त्याणें कां आरंभींच अवलंबावें द्वैत । विष्णुच थोर म्हणतां अत्यंत । द्वैत करणें लागतें. ॥ ९६७ ॥ जें भजावें दैवत । तें ब्रह्मचि निश्चित । विष्णुच काय अत्यंत । थोर जाला. ॥ ९६८ ॥ कळावया निर्गुण । वेद बोलती भजावें सगुण । तें निर्गुणचि सर्व म्हणती निपुण । जरी जें दैवत तें सगुण कां नव्हे? ॥ ९६९ ॥ यालागीं जिज्ञासु जन । त्यांसही नलगे विष्णुभजन । कोणी म्हणती जालिया ज्ञान । किमर्थ भजन विष्णूचें. ॥ ९७० ॥ ऐसे तिन्ही पूर्वपक्ष । हरावया अंबुजाक्ष । त्रिविधही स्वभक्त आहेंत हा पक्ष । बोलतो आतां या श्लोकीं. ॥ ९७१ ॥

चतुर्विधा भजंते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६ ॥

अगा! जे पापी जन । त्यांतेंचि नसे माझें भजन । वरकड अज्ञान सज्ञान । सकाम निष्काम मज भजती. ॥ ९७२ ॥ न भजतीच दुष्कृती । वरकड जैथवरी सुकृती । ते त्रिविधही मातें भजती । त्रिविध तेचि हे चतुर्विध. ॥ ९७३ ॥ आर्त अर्थार्थी दोघे सकाम । जिज्ञासु मुमुक्षु निष्काम । तिसरा ज्ञानी आत्माराम । त्रिविधांत ऐसे चतुर्विध. ॥ ९७४ ॥ सकामांत भेद दोनी । एक आर्त एक अर्थार्थी म्हणोनी । हे द्विविधही सकामभजनीं । द्विविध फळेंही पावती. ॥ ९७५ ॥ परि सकामही भजती मातें । अत्यंत सुकृती म्हणावें त्यांतें । कीं भजन माझें घडेना ज्यांतें । ते दुष्कृती पूर्वश्लोकीं निषेधिले. ॥ ९७६ ॥ त्या पुढिलिया श्लोकीं । सुकृती म्हणोनी बोलिलों कीं । सकाम

तेही सुकृती या लोकीं । जे भजती आपणातें. ॥ ९७७ ॥ आतां चतुर्विधांचा अर्थ । क्रमेंचि बोलिला यथार्थ । द्विविध सकामही कृतार्थ । भगवद्भक्त चौंमाजी. ॥ ९७८ ॥ पीडेस म्हणती आर्ती । ज्यास पीडा त्यास आर्त म्हणती । रोगादि पीडा ज्यास होती । आर्त म्हणावें तयाला. ॥ ९७९ ॥ 'आर्त'शब्द प्राकृतीं । उत्कंठेतें लोक बोलती । ज्यास उत्कंठा त्यास म्हणती । आर्त म्हणोनी. ॥ ९८० ॥ हा शब्द जाणावा प्राकृत । गीता वेदवाणी संस्कृत । संस्कृतें आर्त तो निश्चित । रोगादि पीडा जयाला. ॥ ९८१ ॥ गीतेंत म्हणतो भगवंत । जो रोगादि पीडेनें पीडिला अत्यंत । तो रोगादि पीडा हरू अनंत । म्हणूनि आर्त मज भजतो. ॥ ९८२ ॥ जिज्ञासु म्हणावें त्याला । कीं तत्त्व जाणावयाची इच्छा ज्याला । तो भजतो भक्तीनें मला । कीं मुकुंदा! कळों दे हें तुझें तत्त्व. ॥ ९८३ ॥ हा तत्त्वजिज्ञासु निष्कामं । आर्त बोलिला तो सकाम । आतां अर्थार्थी तो धनकाम । अर्थ धन अर्थी अपेक्षी जो त्यातें. ॥ ९८४ ॥ आर्त अर्थार्थी दोघे सकाम । अनिष्टनिवृत्ति इष्टप्राप्ति दोनी सकाम । आतां चतुर्थ आत्माराम । अपरोक्षानुभवसंपन्न. ॥ ९८५ ॥ भरत अर्जुनाचा पूर्वज । अर्जुन ज्याचा वंशज । 'भरतर्षभा!' म्हणूनि अधोक्षज । म्हणे त्यातें. ॥ ९८६ ॥ कीं भरतकुळ तुझें श्रेष्ठ । परि त्यांतही तूं वरिष्ठ । कीं भीष्मादि झाले मद्भक्तिनिष्ठ । परि गीता तुवांचि आइकिली. ॥ ९८७ ॥ गीतेंत हें निर्गुण गुह्य । मद्भक्ताचा श्रेष्ठत्वनिश्चय । हें आइकोनि मद्भक्त होय । धन्य तो स्ववंशांत. ॥ ९८८ ॥ तें गीतारहस्य तुजकारणें । मज लागलें प्रकट करणें । पुढें बहुतांतें तारणें । असे श्रवण पठण इचें करवूनी. ॥ ९८९ ॥ ऐसे चतुर्विध भक्त वर्णिले । त्रिविध पूर्वपक्ष हरिले । त्यांत भाव जे जे दाखविले । समजावे ते ते ये रीती. ॥ ९९० ॥ अगा! मी मोक्षाचाच दाता निश्चित । कीं कांजी न पाजी जो पाजी अमृत । परि कांजीचाच याचक अत्यंत । त्यास काम्यफळ कांजीही पाजितों. ॥ ९९१ ॥ परंतु कांजीच ज्यापाशीं । तो मागितल्याही अमृत त्यासी । पाजूं शकेना ऐसियासी । ओळखी पडली कांजीनिमित्त. ॥ ९९२ ॥ मजपासूनी कांजी सांपडे । तरी ओळखी अमृतदात्यासी पडे । मग मागतांचि प्राप्ति घडे । अन्यत्र अलभ्य अमृताचीही. ॥ ९९३ ॥ याकारणें पुण्य । जरी पदरीं असे अगण्य । सोडोनि इतर देवता कंटकारण्य । काम्यही कल्पतरूस मज जाण मागे. ॥ ९९४ ॥ काम्य नेदी हरी । म्हणूनि बोलते वैखरी । ते खरी नव्हे कीं ते खरी । मी सर्व देणार कल्पवृक्ष. ॥ ९९५ ॥ जाणों इच्छितो अद्वैत । त्याणें भजावें

भलतें दैवत । आणि मज थोर म्हणतां लागतें द्वैत । हेंही बोलणें मूर्खाचें. ॥ ५९६ ॥ जें भजावें दैवत । तें ब्रह्मचि निश्चित । तरी पशु पक्षी चांडाळपर्यंत । ब्रह्मत्व सम सर्वत्रही. ॥ ५९७ ॥ न भजोनि ऐसियातें । उत्तमत्वें भजावें देवातें । तेव्हां अंगीकारणें लागलेंचि यातें । उत्तम मध्यम कनिष्ठत्व. ॥ ५९८ ॥ तेव्हां टाकूनि सर्व देव । कां न सेवावा देवाधिदेव ? । तो थोर म्हणतां द्वैतभाव । कैसा लागतो ? ॥ ५९९ ॥ ब्रह्म सर्वत्र सम । परि उपाधि उत्तम मध्यमाधम । ईश्वरोपाधि एकचि सगुण ब्रह्म । जीवोपाधि इतर सर्वही. ॥ ६०० ॥ लोखंडाची बेडी । लोखंडाचेच शस्त्रें तोडी । सर्व ब्रह्म परि माझीच गोडी । तत्त्व जाणों इच्छिती तयातें. ॥ ६०१ ॥ सर्वांहूनि उत्तमत्वें मातें । भजे आणि मज आधीं न देवतांतें । उपाधिभेदें मानी तयांतें । द्वैतावलंब कां घडे ? ॥ ६०२ ॥ याकारणें सकाम । आणि जिज्ञासु निष्काम । मातें भजती आणि आत्माराम । ज्ञानीही मज सेविती. ॥ ६०३ ॥ ज्ञान जालियावरी । मज भजों नये तरी । गुरूसही त्याउपरी । भजों नगे. ॥ ६०४ ॥ गुरूतें ईश्वरातें । ज्ञान जालिया भजे त्यांतें । कांहीं प्रत्यवाय कीं त्याच्या मोक्षातें । विघ्न होणार. ॥ ६०५ ॥ इत्यादि मूर्खाचे पक्ष । छेदी एथें अंबुजाक्ष । चतुर्विध भक्त आपले दक्ष । जेव्हां वर्णिले या श्लोकीं. ॥ ६०६ ॥ आणि ज्ञानियाचें ज्ञान । तेंचि कोणी म्हणती भजन । ज्ञान असोनि येथें सगुणसेवन । गोफाटोनि नेती हा अर्थ. ॥ ६०७ ॥ तरी आर्ताचें आर्तपण । जिज्ञासूचें जिज्ञासुलक्षण । तैसें ज्ञानियाचे ज्ञान निर्गुण । सगुण भजन इतकियांसही. ॥ ६०८ ॥ एवं निर्गुणाचें ज्ञान । ज्यांस त्या पुरुषांसही सगुणभजन । हा सिद्धांत कमलनयन । बोलिला एथें. ॥ ६०९ ॥ चतुर्विध म्हणजे चौं प्रकारींचे । मातें भजती ऐसें स्वभावाचे । बोलोनि विध चारीही त्यांचे । बोले त्यांत ज्ञानाविध चतुर्थ. ॥ ६१० ॥ जे आत्माराम सिद्ध मुनी । साध्यांश कांहीं नसोनी । निर्निमित्त सगुणभजनीं । वर्तती हें श्रीभागवतीं सर्वत्र. ॥ ६११ ॥ हीं मागें जालीं निरूपणें । पुढें ऐसींच प्रकरणें । तेथें असेच हें बोलणें । असो ग्रंथ वाढेल बहु फार. ॥ ६१२ ॥ भक्त वर्णिले चतुर्विध । त्यांत ज्यास सर्वात्मबोध । तो ज्ञानी श्रेष्ठ ऐसा प्रबंध । श्लोकत्रयाचा एथूनी. ॥ ६१३ ॥ चतुर्विधांतही उत्तमपण । कां ज्ञानियास तरी त्यांचें लक्षण । आधीं बोलतो कमलेक्षण । या श्लोकीं. ॥ ६१४ ॥

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ १७ ॥

अर्जुना! त्या इतकियांत । ज्ञानी श्रेष्ठ चतुर्विधांत । कीं भक्तिरहस्य गुह्य अत्यंत । ज्ञान त्या रहस्याचें तया असे. ॥ ६१५ ॥ भक्ति म्हणजे आवडी । ते खंडों नये एक घडी । ऐसी अत्यंत जे गोडी । ते कळली तयातें. ॥ ६१६ ॥ आवडी माझी तोच भक्त । जेव्हां नावडी तेव्हां अभक्त । ऐसा भक्त तो नित्य युक्त । कधीं न म्हणवे. ॥६१७॥ करितां ऐसा शोध । ज्यास सर्वात्मकत्वबोध । तो हें जाणे उरलें त्रिविध । ते या भक्तिरहस्यातें नेणती. ॥ ६१८ ॥ एक नित्ययुक्तत्व स्मृतीनें । एक नित्ययुक्तत्व प्रीतीनें । एथें नित्ययुक्तत्व मधुसूदनें । बोलिलें भक्तीकरूनि. ॥६१९॥ सर्वांहूनि आवडी । ते आवडी तुटेना एके घडी । आणि ज्याकरितां सर्वांची गोडी । तो प्रिय एक आत्माच आपला. ॥ ६२० ॥ पुत्र दारा आणि इतर । अथवा मी सर्वेश्वर । आवडी इतकी यांचीही नर । धरी एका आपणाचकारणें. ॥ ६२१ ॥ अपेक्षूनि आपलें कल्याण । ईश्वरातें भजे निपुण । मूर्ख तोही प्रयोजनावीण । कोणासही भजेना. ॥ ६२२ ॥ एवं ईश्वराहूनि । आपली आवडी म्हणोनि । भक्तिच न घडे भेदेंकरोनि । ईश्वराची. ॥ ६२३ ॥ आधीं म्हणावा भक्त । तेव्हां तोचि नित्ययुक्त । अन्यथा अयुक्त युक्त हा विचार होतो प्रस्तुत । तें भक्तपणचि भेदें घडेना. ॥ ६२४ ॥ तोही आवडीकरोनी । तसा तरी भजतसे म्हणोनी । भक्त म्हणावा तरी मनीं । जोंवरी स्मृति तोंचि भक्त भलतसा. ॥ ६२५ ॥ देव न स्मरे जे क्षणीं । तेव्हां प्रीति आपुलीच अंतःकरणीं । जे स्वप्रीति सप्रेम स्मरणीं । देवाचियाही. ॥ ६२६ ॥ कीं त्या देवाच्या प्रीतीचें कारण । हेंच कीं हो आपुलें कल्याण । तेव्हां आवडीनें त्याचें स्मरण । आपल्याच आवडीनिमित्त. ॥ ६२७॥ तैसी स्फुरतां आपुली आवडी । न पडे त्याच्या प्रीतीची उडी । आवडीनें न स्मरे ते घडी । भक्तियुक्त नव्हे तो म्हणावा. ॥ ६२८ ॥ ज्ञानी आणि भक्त । तो कोणे क्षणीं न अयुक्त । ज्ञानी या चौघांत नित्ययुक्त । म्हणे श्रीकृष्ण या भावें. ॥ ६२९ ॥ निर्निमित्त आत्मा आपला प्रिय । तोचि परमात्मा निःसंशय । ऐसिया अनुभवें त्यासि होय । सिद्ध नित्ययुक्तत्व. ॥ ६३० ॥ नित्ययुक्तत्व भक्तीचें । घडों शके ज्ञानिया भक्तास साचें । नुसतिया ज्ञानियासकैचें । नित्ययुक्तत्व. ॥६३१॥ नुसत्या निर्गुणींच आसक्त । त्यास तों न म्हणवेच भक्त । तोही स्मृतीनें होऊं शके नित्ययुक्त । परी नित्यस्मृतियुक्तत्व साधेना. ॥ ६३२ ॥ उपासिती जे अव्यक्त । द्वादशी त्यांस न म्हणे भक्त । तेथें भक्तातेंचि नित्ययुक्त सततयुक्त । कृष्णार्जुन दोघेही बोलती. ॥ ६३३ ॥ तोंपर्यंत युक्तपण । कीं जों असे स्मरण । ज्ञानी झाला तरी खूण । न साधे तया.